

ЛЕЗГИЙРИН ФОЛЬКЛОР

Школайрин илимдинни ахтармишунрин институтдин издательство
Магъачкъала 1999

Ктабдиз сифте гаф кхъейди Гь. Гь. Гашаров я.

Ктаб туькIуьрайбур Гь. Гь. Гашаров ва А. А. Рашидов я.

82.8 (2-Лезг) Гашаров Г.Г.

Г—24 Лезгинский фольклор. - Махачкала: Изд-во НИИ педагогики
1999. - 144 с.

М 124 (03)

без объявления ©Издательство НИИ педагогики, 1999

СИФТЕ ГАФ

Фольклор халкъдин виш йисарин уьмуьрдин тежриба, чир-вилерин хазина ва зурба девлет я. Несилрилай несилрал, сиверай сивериз къвез, адет хъанвай къайдайра ва кIалубра хуралай ва гуьрчегдиз туькIуьр хъанвай, дерин манадин эсерриз халкъдин сивин яратмишунар, яни фольклор лугьуда.

Фольклордин эсерар халкъдин уьмуьрдихъ ва тарихдихъ галаз кIевелай алакьалу я, гъавилияй фольклордай халкъдин ацукьун-къарагъун, дерди-бала, дуьньядикай фикирар, хиялар, адан марифат ва художественный къанажагъ гуьзгуьдай хъиз аквазва.

Лезгийрихъ девлетлу фольклор ава. Ана пешапаярни алапехъер, лайлаярни мехъерин манияр, ишеларни къурабайрин манияр, эпический эсерарни тарихдин манияр, мисаларни мискIалар, кинарни къаргъишар, хордин маниярни бендер, риваятарни махар, хкетарни къаравилияр гьалтзава.

Халкъдин адетар къалурзавай, къилди къачуртIа, мехъерин манийрай неинки лезгийрин яшайиш, гьакI дишегълийрив, общественный уьмуьрда абурун чка тайинарунив эгечъавай гьални аквазва. Чпин тIварар малум тушир дагъви дишегълийри яратмишнавай ясдин манияр манадин жигъетдай хчивилелди, художественный рекъяй шикиллувилелди тафаватлу я. Чубандихъ, лежбердихъ, гьуьлуьхъ шехьунра виликан вахтарин лезгийрин уьмуьрдин гзаф таъсир ийидай хътин шикилар ганва.

Еке чка чи фольклорда "Шарвили" эпосди къазва. Лезги чилин абур, сад вал, азадвал патал вичин уьмуьр бахшай Шарвилидин чешнедалди чи халкъди экуь гележегдикай вичин эрзиман мурад ар ачухарнава. Ватандиз ва халкъдиз къуллугъ авун гьар са касдин пак тир буржи я. Им Шарвилидикай яратмишнавай эпосдин къилин метлеб я.

Мана-метлебдин жигъетдай Шарвилидикай яратмишнавай эсерриз "Къванцин гада", "Къегьал", "Бахтавар", "Ашукьдин къуват", "Руквани дустар кими жеч" эпический манияр мукьва я. Абура халкъдин къуватдихъ инанмишвили фикир тестикъарзава. Халкъдин гаф, чIал, гьерекатар сад хъайила, арада дуствал, гьурмет хъайила, халкъдиз гъич са чапхунчидихъайни кичIе жедач ва ам гьамиша гъалиб жеда.

Эгер эпический манийрик къундарма кватIа, тарихдин манияр гьакъикъи вакъиайриз мукьва я. Абура къиле физвай вакъиаяр, тIвар къунвай ксар гьакъикъатда хъанвайбур я. Къецепатан душманриз рей тагун, халкъдин рекъе чанни эцигиз гъазур хъун - тарихдин манийрин къилин фикир я.

Чи халкъдихъ жуьреба-жуьре месэлайриз талукъ лирикадин эсерарни ава. Абурук яшайишдин, къурабайрин, муьгъуьббатдин, дерди-гъамунин бендер акатзава. Чеб дагъви дишегълийри яратмишнавай и эсеррай куьгъне вахтарин лезгийрин уьмуьр гьар патарихъай аквазва. Бендер художественный жигъетдай таъсирлувилелди, яшайишдин гьакъикъи шикилар къалуруналди тафаватлу я. Абура "психологический параллелизмдин" къайда устадвилелди ишлемишунихъ еке метлеб ава. "Пебиатдин шикил ва инсандин гьал сад садаз къарши яз, я сад садаз къадайвал гуналди, бендинин метлеб гзаф таъсирлуди ва образар шикиллубур жезва. КIелдайбуруз, манияр хъиз, махарни багъа ва истеклу я. Чеб гъайванрикай, суьгъуьрдин крарикай ва яшайишдикай туькIуьр хъанвай махара, халкъди къаб ал аз, айгъамдалди, гагъ суьгъуьрдин (ажайиб) гьалара гьакъикъат къалурзава, рикIел акъваздай таъсирлу образар яратмишзава. Чи

махара квекай суьгьбет физ хьайитІани, адет яз, гьахъ гьахъсузвилел, мердвал намердвилел, акьул ахмакьвилел гьалиб жезва.

Махарай хьиз, кьаравилийрайни чаз халкъдин уьмуьрдин жанлу шикилар аквазва. Гафунал хци ва акьулдиз дерин зегьметчийрин векил Несрединан кьамат гуналди, халкъ темпелрал, алчахрал, шкъакьрал, инсафсузрал, хаинрал хьуьрезва, инсанвал, мердвал тестикьарзава.

Мектебда кІелзавай аялриз ва хайи халкъдин сІвйн яратми-шунрал рикІ алай ксариз теклифзавай лезги фрльклордин и кІватІал печатдиз акьатай А. Гьажиеван "Лезгийрин фольклор" (1941), Н. Агьмедован "Лезгийрин махар" (1958), З. Ризванован "МискІалар" (1972), Гь. Гашарован "Лезгийрин кьагьриманвилин манияр" (1973), А. Гьаниевадин "Лезги халкъдин махар" (1980) ва "Лезги халкъдин манияр" (1990), Къ. Акимован "Лезги халкъдин мисалар" (1991) ва маса кІватІалрикай менфят кьачуна, туькІуьрнавайди я.

Ктабда ганвай махариз талукъ пай А. А. Рашидова, амайбур Гь. Гь. Гашарова туькІуьрна.

Ктаб чапдиз гьазурдайла, ам кІелай ва адак квай бязи нукьсанар кьалурай Гь. А. Гьамзатоваз чухсагьул лугьзува за.

Гь. Гь. ГАШАРОВ.

ЙИСАН ВАХТАРИХЪ ВА АДЕТРИХЪ ГАЛАЗ АЛАКЪАЛУ МАНИЯР, АЛАПЕХЪЕР ВА ПЕШАПАЯР

РАГЪ АТУНИН ПАТАХЪАЙ

А пехъ, пехъ, алапехъ.
Пехъ ацукьна, ша чими рагъ.
Ракъар, варцар инухъди,
Цифер-къаяр анухъди.
Амин минариз,
Кьабул урай гьуцари!

Ахцегьа икІ лугьудай:

А пехъ, пехъ, пелал пехъ,
Пехъ ацукьна, шей чими рагъ.
Чими ракъар кьуькьуьмза,
Хьипи мухар ригейза.
Йиф укьвалын,
Йигъ рекъинын,
Амин, рагъ атый!..

А тав, тав, таварген,
Жи цІейи швашвар пперкеза!
Ппалкан ацІей уьрттеза!
Ккелин регьуь гьериза,
Хпен цІарар несиза!
Хеб чІынанын,
ЧІын цуьквезин,
Йиф укьвалын.
Йыгъ рекъинин
Амин, рагъ атый...
Гейида кІвале - рагъ,
Тагайдан кІвале - чІагъ!

МАРФ КЪУН ПАТАЛ

А пешепай, пешепай!
Пешепайдиз марф кІанда,

Имир, имир, имир марф,
Дефей чка тамир марф!
Марф къуълериз,
Къуъл кІатІариз,
Амин минариз,
Къабул урай гъуцари!..

* * *

Чаз шадвал гай жи Ген*,
Чан жи Ген, ислягъ са кІел.
Ярхар ийидай кІвалер зурба,
Вичиз бирден атайла хъел.
Вун юзамир гъич садрани,
Зарар гумир чаз садрани:
Накъвадиз лам хъурай,
Гъайванриз хам хъурай,
ЯкІуз тІеам хъурай,
Къуълер хурам хъурай,
Канду тІарам хъурай,
Хеб, мал, палкам хъурай,
Гъар кІвале чам хъурай,
Анел далдам хъурай.
Хуъзвай чуна са яц еке
Вун паталди тукІвада ки...

* * *

Чаз уьмуьр гай чан чи Тар*,
Чан чи Тар, рагъ алай къуш,
Чаз бегъерар на бул ая.
Чи кандуяр тахъырай буш.
Межер къурагъ гъич садрани,
Мийир чаз агъ гъич садрани:
Накъзадиз лам хъурай,
Гъайванриз хам хъурай,
ЯкІуз тІеам хъурай,
Къуълер хурам хъурай,
Канду тІарам хъурай,
Хеб, мал, палкам хъурай,
Гъар кІвале чам хъурай,
Анел далдам хъурай.
Хуъзвай чна са хеб еке
Вун паталди тукІвада ки.

* * *

Чаз цІай нур гай Алпан*,
Алпан, чан чи аслан, -
Чаз гъамиша вуна рагъ це,
Къуй бегъерар хъурай хъисан.
Магъсул кумир гъич садрани.
Завал къумир гъич садрани:
Накъвадиз лам хъурай,
Гъайванриз хам хъурай,
ЯкІуз тІеам хъурай,
Къуълер хурам хъурай,
Канду тІарам хъурай,
Хеб, мал, палкам хъурай,
Гъар кІвале чам хъурай,

Анел далдам хьурай.
Хуъзвай чуна са гьер еке
Вун паталди тукIвада ки.

* * *

Чаз ятар гай, чан Тавар*.
Чан Тавар, канбардин цуък, -
Къуй бегьерар бул хьурай чахъ,
Гъайванарни - лап хъысан куък.
Йикъуз къурмир марф садрани.
Чи кар чIурмир на садрани:
Накъвадиз лам хьурай,
Гъайванриз хам хьурай,
Къуълер хурам хьурай,
Канду тIарам хьурай.
Хеб, мал, палкам хьурай,
Гъар кIвале чам хьурай,
Анел далдам хьурай.
Хуъзвай чуна са гьер еке
Вун паталди тукIвада ки.

* * *

Атар, Атар, чан гъуц, Атар,
Чаз ракъура чими нурар.
ЦIийи свасар парквада,
Калин мамар хейреда,
Хеб чIынанын,
ЧIын ракъынын,
Йиф укъалын,
Йыгъ - ракъынын,
Чан Атар, вун ша,
Чаз санбар нур це.

ГЪАР НЯНИЗ ВАЦРАЗ ЭВЕР ГУНИН МАНИ

А Мен, Мен, чан гъуц Мен,
Гуъзел свас Атаран.
Чуън мурадзиг (а) гакъый,
Алапехъ - къола (а) къый,
Цавыз (а) къычI неаныз,
МичIмир ан чIавыз.
Къавун тIекв - са цIиб нек,
Чуъл, куъче хъуй къенек,
Кеми кар чав жервал,
Алабар тежервал.
Хата гъуц - Алапехъ,
Вахъ зерелар гала, пехъ.
Чавай хъухъ вун яргъа,
Бакъушдин - лап мукъваз.
Атар, Мен секин тур,
Алпанд вун ида кур.
Хуъкуърмир на элдик,
Вун Генан хъуй хьелдик.
Чан гъуцар, куън ша фад, -
Алапехъ ая пад.

ЦАНАР ЦАЗ ЯЦАР АКЪУДДАЙЛА

Цурай акъуддайла, яцар хъсандиз михъдай, абурун кІвачер ва крчар чуъхуъдай, кІвачерин кикер чІмеда твадай, крчаривни гарданрив чІем гуъцІдай, гарданра птикар твадай ва лугъудай:

Куън ирид къат гужлу хъуй, яцар!
Куъ мярекат гурлу хъуй, яцар!
Чили куъ кІвачер къурай,
Куъ кІвачери чил къурай!
Куъ векъ кІуъгъуъ хъуй!
Куъ рехъ яргъи хъуй!
Гъуцари куън тІалрикай хуърай!
Гъуцари куън пилийрикай хуърай!
Гъуцари куън иланрикай хуърай,
Ният чІуру шейтІанрикай хуърай!
Вач, алад, чан масанбур,
Чаз цанар цуз, чан хъсанбур!

ЦАНАР ЦАЗ ЭГЕЧІДАЙЛА

НикІин къерехдал инсанар кІватІ жедай. Абуру гъазурвилер ийидай: гъерер тукІвадай, фу чрадай...

Ирид чІулав гъер тукІуна —
Ирид чІулав гъер чрана,
Ирид чІулав гъер ргана.
Ирид фарин гъуър сафунай яна.
Гъуър санихъ авуна,
Палар санихъ авуна.
Ирид акадик цІамар кутуна,
Ирид акада цІай авуна.
Ирид акадин фар чрана,
Паларикай кицІин хапІа авуна.
Паларин хапІа ирид чакуна цана.
Ирид чакуна къел цІурурна.
Ирид цел цІвегъ гъана, гъазурна.
Ирид квар нек гъана, гъазурна.
Ирид кІвализ кІараб квачир як чара авуна.
Ирид кІвал хуъзвай кицІиз гъа як алудай кІарабар чара авуна.
Вирида фу тІуъна, як тІуъна.
Вирида ирид кварцяй нек хъвана.
Вирида дерин-дерин фур атІана.
Вирида фура ирид чакв хапІа цана.
Вирида фуруз амукъай кІарабар гадарна.
Вирида фура ирид кур къелен яд цана.
Вирида фура ирид цел цІвегъ цана.
Вирида цІамар гъана, кІунтІар авуна,
Элкъвена фура цІаяр авуна.
Руъхъ вегъена, фур къацІурна,
Руг вегъена, фур ацІурна,
Далдам гатана,
Зуърнеяр яна.
"Хуърек тІуъна, квез яд кІан хъуй!" - лагъана.
"Цихъ къарих хъана, куън дакІурай!" - лагъана.
"ДакІуна-дакІуна, куън пад хъурай!" - лагъана.
"Неъ, неъ!" - лагъана.
"Йикъ, йикъ!" - лагъана.
Вирида къуълер авуна,
Гъуцариз минет авуна,
Гъуцариз суънет авуна:
"Чан гъуцар, аман гъуцар,

Квез кърбанд хуй экуь цавар!
Куьне чалай тавилер, квавилер алуда!
Куьне чалай бала-хата алуда!
Девлерин пай чна девлерал агакърна,
Куь пай чна квел агакърда.
Чаз бегърлу гад жедай вал,
Чи риклер лап шад жедай вал
Куьне чаз куьмек ая!"
Ахпа туьрездик яцар кутунна.
Ахпа туьрездин магъ чиле акГурна.
Ахпа яцариз ишт лагъана.
Ахпа яцариз вагъа лагъана.
Ахпа цанин хвал тухвана.
Ахпа вирида гапурар акъудна.
Ахпа гапурар фураг туькГурна.
Ахпа гапурар фуруз сухна.
Ахпа вирида нефес акъадарна.
Ахпа вирида (никГиз) гьу-у лагъана.
ИкГ вучиз ийизвай, лагъайла, чаз жаваб гана: "Тумар экъечАйла, аждагъанар (девер) къведеай ва
абурун никлер алугардай. Абурун вилик пад къун герек тир".

ХИПЕР ДАГЪЛАРАЙ АРАНДИЗ КУЪЧ ЖЕДАЙЛА, ЛУГЪУДАЙ:

Я леле, я леле,
Къррав* дагъдай эвична,
Я леле, я леле,
Рекъе ава циравар.
Я леле, я леле,
Неклер дагъда экъична,
Я леле, я леле,
Килиг, яна кърравар.

ГАТФАР АТАЙЛА, ЛУГЪУДАЙ МАНИ

Атана чаз гуьзел гатфар,
Авуна чна яран сувар.
Амач гъила живер, мурклар,
Чаз бул хъана селлер, вацлар.
Мулдин цуьквер гъере-гъере,
Чубарукар, вили лифер -
Ажеб гуьзел вахт я гатфар.

ЦУЪКВЕРИН СУВАРИК ЛУГЪУДАЙ МАНИЯР

Чепер суван дигай яйлах,
Шагъ ацукъай къайи булах.
Къайи булах михъиди я,
Шагъ Аллагъди гайиди я. * * * *
Чепер сувуз феи рушар,
Мегъид хивел кlapлал хъана.
Ярди вугай са клар гимиш
Савада атлай туплал хъана.

ЛАЙЛАЯР

Лайлай, бала, лайлай,

Гъвечи бала, лайлай!
Ширин тІвар алай,
Чехи паяр авай
Азиз бала, лайлай!
Яргъи хъуьтІер хъфида,
Лацу живер цІрада,
Чулав цифер чкІида,
Лайлай, бала, лайлай,
Дарман, бала, лайлай!
Гатфарин къар ачух жеда,
Салан тІулар къацу жеда,
Таран кукІвар лацу жеда,
Лайлай, бала, лайлай,
Масан, бала, лайлай!
...Бубадин кье вил я вун,
Дидедин гевил я вун,
Экуьнин билбил я вун,
Лайлай, бала, лайлай,
Ширин бала, лайлай!
Ваз ахварар ширин хъуй,
Иер бала, лайлай!
Ваз хабарар хийир хъуй,
Гевгьер бала, лайлай!
Билбил хъиз къавал алай,
Азиз бала, лайлай!
Куркур хъиз чІалал алай
Гевгьер бала, лайлай!
Вун душман дал уфтан хъуй,
Лайлай, бала, лайлай!
Вун бахтунал къалин хъуй,
РикІ алай бала, лайлай!

МЕХЪЕРИН МАНИЯР

Рушан кІвализ лишанар гваз фейила, бязи хуьрера рушари ихътин манияр лугъудай:

- Саламалейк, къутунар, къутанар!
- Алейксалам, къутанар, къутанар!
- Чун атана, къутанар, къутанар.
- Квез вуч кІанда, къутанар, къутанар?
- Чаз къил кІанда, къутанар, къутанар.
- Башум уьсте, къутанар, къутанар.
- Къимет вуч я, къутанар, къутанар?
- Вад виш манат, къутанар, къутанар!
- Башум уьсте, къутанар, къутанар!
- Чун мус къведа, къутанар, къутанар?
- Исней-хемис, къутанар, къутанар.
- Езне къалагъ, къутанар, къутанар.
- Кимел ала, къутанар, къутанар.
- Езед тІвар лагъ, къутанар, къутанар.
- Мирзабег я, къутанар, къутанар.

Рушан синихар лугъуда:

- Качал кува, къутанар, къутанар.
- Чаз къабул я, къутанар, къутанар.
- КІвач кьеци я, къутанар, къутанар.

- Чаз къабул я, къутанар, къутанар.
- Вил буъркъуь я, къутанар, къутанар.
- Чаз къабул я, къутанар, къутанар.
- Крар чидач, къутанар, къутанар.
- Чаз къабул я, къутанар, къутанар.

Рушан парталар алуќдайла, ихътин манияр лугъуда:

Я руш вун тухузава,
 Ли-ла ли-ла-ли,
 Вахъ юлдашар кузава,
 Лай-ла-ли-ла-ли.
 Гъарай руш тухузава,
 Ли-ла-ли-ла-ли,
 На чи рикI атIузава,
 Лай-ла-ли-ла-ли.
 ЧархикIамун явшанар,
 Ли-ла-ли-ла-ли,
 Руш тухудай душманар,
 Лай-ла-ли-ла-ли.
 Сандухдаллай абаси,
 Лай-ла-ли-ла-ли.
 Хквед(а) рушан иеси,
 Лай-ла-ли-ла-ли.
 Гада хуьквер гъал жеда,
 Лай-ла-ли-ла-ли,
 Гъуьжре хътин кIвал жеда,
 Лай-ла-ли-ла-ли.
 Къавал чими рагъ ала,
 Лай-ла-ли-ла-ли,
 Рушан вилел нагъв ала,
 Лай-ла-ли-ла-ли,
 Шемир, шемир, чан таза жейран ханум!
 Виридан кьилел къвер къаза я,
 Чан ханум.

СВАС ГЪИЗ АТАЙЛА, ГАДАДИН ПАТАЙ РУШАРИ

Къумдин къавар, къумдин къавар,
 Саламалейк я къавумар!
 Къавумарин къава гуьзгуь,
 Це лагъай свас алагуьзлуь.
 Алагуьзли майдандава.
 Пекдин шалар гардандава,
 Пуд булахдин яд рекъева,
 Чиди наврузбег агъа я.
 Свас къизилгуьлдин чагъа я.
 Перизада Шагьселемаз,
 Кагърабаяр гъваш къелемаз.
 Чи рушари лугъузава:
 Ви гапурдин къаг къацу пас.
 Ви гапурдин къаг къацу пас,
 Фад «будур чи лацу свас.

СВАС ГЕЖ АКЪУДАЙЛА

Гададин патай:

www.lezgichal.ru

Ппалканзеллай рахт аку,
Свас акъудар вахт аку?
Чанахзин пад акъаткЙ,
Къуттанарын тым кКъаткЙ!

Рушан патай:

Тавзин къула кІанчІар туна,
Ви кІанчІарай гым акъахъый!
Са харайзин валчагъ тагъай,
Къуттанарын тым кКъаткЙ!

Гададин патай:

Акъудур гъай, акъудур,
Къуттанривай гакъудур!

Рушан патай:

Гейибыр цырын цамар,
Аттайбыр къвези папар.
Ахпа ибур баришугъ жедай, а чІавуз лугъудай:

Рушан патай:

Каманавай лацу манат,
Жи цІийи свас чвез аманат.
АлыкІа вач харай либас,
Ваз угъур хъуй, чан цІийи свас.

Гададин патай:

Свас эцигар палканар,
Де чуьн сагърай къутанар.

Свас гададин кІвализ агакъзавайла, лугъудай:

Атана, буйзиз атана,
Абасан туй из атана.
КІвелера кІвал ава,
КІвелера пенжер ава.
Пенжерар ачІх ая,
Жигъилзиз свас къвезава.

ЕНГЕДИЗ

Цавай маргъар эвисда,
Енгед сарар экъисда.
ВацІал фей и эремек,
Енгед хъвайди ламра нек.
Ленгердавай аш аку,
Енгедик квай каш аку.
Ленгердавай пакун тІвал,
Енгедиз гуй рикІин тІал.
Ленгердавай эситІа,
Енгедин сив эцитІа.
Ленгердавай пипІишар,
Руш тухудай битІишар.
Айвандикай цІил геце
Енгед гъиле цІимил геце.
КъацІал алай сач хана,
Атай енгед кІвач хана.

Свас балкІандал акъахдайла...

Къудгъунна (а) къах пурариз,
Элкъвез килиг варариз.
Уъзенгда тур эрчІи кІвач,
Ахпани вегъ чапла кІвач.

Свас авай кІвале, мехъерин мажлисда лугъудай:

Ирид цаварлай, ирид чилерлай
Жи бегагъазиз хабар атана.
Вад виш чарчеллаз манат атана.
Жи бегагъазиз тават атана.

Гададиз мехъер мубарак авун

Чи свас атай яргъал рекъер
Дагъдин кукІвал табарак хъуй.
Тахтунавай я наврузбег,
Ваз цІийи свас мубарак хъуй.

Рушан къужахда са гъвечІи гада вугана, адаз лугъудай:

А тахт, тахт хъуй,
Тахт барка хъуй.
Ирид хва хъуй,
Хват хътин са руш хъуй,
Гъамни хтун тарцай
Аватна, кый.
А тахт, тахт хъуй,
Тахт барка хъуй,
Къул ацІай рухваяр хъуй,
РакІ ацІай шаламар хъуй,
Хадайбур рухваяр хъуй,
Храдайбур гамар хъуй.
А тахт, тахт хъуй,
Тахт барка хъуй.
Хуз хъиз гъуълук кукІуй,
Чиж хъиз кІвалик кукІуй,
Ваз кІвал мубарак хъуй,
Чан цІийи свас.

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли ...

Къил кутазвайда:

Чамарчияр зарб къвезва.
Сусан къил пис элкъвезва.

Хорди:

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли.
Къисмет я сусан, алагуъзли.

Къил кутазвайда:

Енгейри фад дугъгуър твада,
Бубад адан пазу къада.

Хорди:

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли.

Къисмет я сусан, алагуъзли.

Къил кутазвайда:

Аста кІваляй ам акъудда,
Дидедивай гил къакъудда.

Хорди:

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли,
Къисмет я сусан, алагуъзли.

Къил кутазвайда:

Буз балкІандал ам акъахда,
Гадад кІвализ фад хутахда.

Хорди:

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли.
Къисмет я сусан, алагуъзли.

Къил кутазвайда:

Чин чІурнавай бег хуьквезва,
Милиз-милиз свас хуьурезва.

Хорди:

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли.
Къисмет я сусан, алагуъзли.

Къил кутазвайда:

Бегдин гъиле, агъ, таз ава:
Свас ишехъиз, зурзава.

Хорди:

Шехъмир, шехъмир, чан алагуъзли.
Къисмет я сусан, алагуъзли.

ЯСДИН ЛУГЪУНАР

ЖЕГЪИЛ КЪЕЙИЛА

Къарамукъда тилер авай,
Чухвада хуьлер авай,
Япунжидал чиг аламай,
Дегъне къенардал гъакъ аламай,
Хва, вай, дидедин!..
Къвекъведайла, чил зурзурдай,
Акъахайла, шив къугъурдай,-
Хунчада тике амай,
Жергеда чка амай,
Хва, вай, дидедин!..
Рехъ галачир хуьруьз физвай,
РакІар квачир кІвализ физвай,
Зирземида гъатзавай,
Беркъубудиз аватзавай,
Хва, вай, дидедин!..
Къубад сиве хъвер авай,
Къашкъа пеле рагъ авай,
Расай тав мичІи сур хъай,
Гъидай свас вили къван хъай,

Хва, вай, дидедин!..

ЧУБАН КЪЕЙИЛА

Эрчи гъилиз кый диде,
Къекъел чумахди
Гъилин хев атлай,
Къеркъин чантади
Къуьнуьн цIам атлай:
Ацукъай къулав
Агъзур хпен сан гудай,
Субай хпер гъилелай ийир,
Самгъалар мителай ийир,
Сиве йис авай хеб (суьруь)
Ятахдай акъуддай,
Куьлуь кIелер чими
Демекдай акъуддай,
Бахтавар къар къвеза,
Бала дидедин!
Семен шиверив
Къекъвей хва дидедин,
Лацан суьруьйрив
Къугъвай хва дидедин.
КIвач вегъейла цур рахадай,
Эвер гайла хеб кхадай,
Мет алай чкадал кфил ягъай,
Чухур авай чкадал бере къеай,
Чубан вахан!
Къакъан дагъдивай хъайи,
Ширин чандивай хъайи,
Яд къведай хуьлервай хъайи,
Къван къведай чипервай хъайи
Чубан вахан! Етимар байтул хъайи,
Терика, тясиб хъайи,
Кимин саламар вахгай,
Папан тIалакъар вахгай,
Чубан вахан!

ЛЕЖБЕР КЪЕЙИЛА

Шатур шаламди
КIвачин кIан тIушур,
Капан къула хъипи
Куркурар амай,
Хаму миргер къацу
Яйлахда амай.
Лежбер вай, гъа, вай!..
Лежбер вай, гъа, вай!..
Цура къара-мал шезва,
КIвеле хирда хзан.
Рак лацу живед къазва,
Чна вучин, аман!
Ягъи къуьтIер къвезва,
Лежбер вай, вахан
Лежбер вай, гъа, вай!
Викни туьрез никIелламай,
Тум ламраллаз рекъелламай,

Яру миргер арабадик кумай,
Шалам дулах кІвачик кумай Л
ежбер вай, гьа, вай!..

ГЪУЪЛ КЪЕЙИЛА

Гурмагъдин гум атІай,
НикІеркай тум хкатай,
Туьрезар байтул хъайи,
Хивенгъар макъул хъайи,
Я дердиниз дарман тахъай,
Я Аллагъдиз тІува татай,
Я иеси ясардин!..
...Демекда кІелер авай хъиз,
КІвале куьлуь балаяр авай,
Ракъарал пас алай,
Яцарал яс алай,
Я иеси ясардин!
...Ви балаяр за гъикІ хуьда?
ВацІ атайла, вацІув вугудани,
ЦІай авай тІанурдиз вигъидани?
Заз абурун гъил гъиле къуна,
Уьркуьтмуьш жез кІанзава,
Я иеси ясардин!

ГЪУРБАТДА КЪЕЙИДАЗ

Къакъан пелел къайи
Кап эхцигиз тахъай,
Патав ацукъна, са наз,
Нямет хгуз тахъай,
Я Къулан вацІун яд гахтакъай,
Вил рекъиз хъай,
Яб ванциз хъай
Къариб вай!
Памбагбур чар кхъидани,
ЦІивинбур цІар кхъидани?
Къилихъ диде гахтакъай,
Патав стха гахтакъай
Къариб вай!

НАВРУЗБЕГ (ЧАМ) КЪЕЙИЛА

Цамни тупІал ягълухдик кумай,
Уьлчияр рекъелламай,
Яр къаншардал аламай,
Либасар чиркин тахъай
Сурун наврузбег хва, дидедин!..
КкІал алачир чкадал
Шагъдин дарванзар эцигай,
Свас туна, суруз физвай,
Туьфенг яна, гум из тахъай,
Дал дам яна, руг из тахъай
Сурун наврузбег хва, дидедин!..

КЪУЛЛУГЪЭГЪЛИ КЪЕЙИЛА

Къаргъуд тупуз кый, бала,
Къара къелем авай.
Ирид ушкъулда тIвар амай,
Дуванханайра кар амай,
Чинардин буйдиз кый вахан.
Рак ацIана хкведай,
Звар квай кIвачериз кый, вахан,
Дуланмариз, къекъведай,
КъатI ягъай чулав цIвелериз кый, вахан.
Къуьнуьн цIаманал аватдай,
Айнад вилериз кый, вахан.
Вили цавара къекъведай,
Луб эхлягъиз таххъай.
Къаргъуд спелриз кый, вахан.

КЪАГЪРИМАНВИЛИН ВА ТАРИХДИН МАНИЯР

ШАРВИЛИДИ ЧУБАНВАЛ АВУНИКАЙ МАНИ

Вад йис хъана
Шарвилидин, —
Буй экъечIа
Къавах тарцин.
Са юкъуз ам
Дагъдиз къуда,
КIелер суьруь
Хуьз вугуда.
Бирдан са кIел
Япар яргъи,
Физва катна,
Тушиз регъуь.
Шарвилиди
Чамна къуна,
Фад суьруьдик
Ам кухтуна.
Гил катзава
Маса са кIел,
Тум лагъайтIа,
Язва са кул.
Кухтуна ам
Фад суьруьдик,
Гъилералди
Пара назик.
Гъелек жеда
ГъвечIи чубан
Катай кIелер
КIватIдай къван.
Чехи хъана
Няниз суьруь,
Пис кIелер я
Катдай, пехъи.
Садбур михъиз
ЯтIан кабач,
КIвачер чпин
Туш хъи яваш.
Садбуруз сад
Лап нез кIанда,

Кватайла чеб,
Гьарнихъ катда.
Нехир хъана
Виш къат артух,
Гъайванар я
Къалабулук.
Ахгакъайла
Шегьерд къенез,
Гъахъна калер
Гъар са гъенез.
Ахпа къавал,
Квалин къенез,
Гъугъ алатна
Сада сад нез.
Эл акъатна
Катна дагъдиз,
Гъарай ида
Нехирбандиз:
"Чан Шарвили,
Чи вилин нур,
Им хата я
На чун кутур!
Ви нехирдин
Къулай са пай
Гъайванар я
Хатаяр квай.
Къарава
Жанавурар,
Гъаятрава
Чехи север.
Сад кулариз
Гъахъда йигин,
Сад тарариз
Къахда мегъуьн.
Гъелек хъана
Гъвечи чубан,
Келер кватиз
Чамдай къван.
Нян хъайила,
Турид* къилел
Хкаж жеда
Кабабдин ял.
"Терс келерин"
Хъуьтуьл хамар
Аяриз
Хъана куртар.
Пакад юкъуз
Гъвечи чубан
Ида элди
Гил нехирбан.
Хуп серт затар
Тушни калер:
Секин тир хъи
Накъан келер!
Катда тамуз
Чехи калер,
Къилел таран

Алай хилер.
Рагал къахда
Са бязибур,
Крчар гьар сад
Са тик гапур.
Неда абру
Гьатай инсан.
Цурра гьахьна
КускафтIарар,
Фад ая на
Абур тар-мар!"
Шарвилиди
Лаш галтадна,
Вагьийяр фад
Тар-мар хьана.
Хтана халкъ
Гил кIариз,
Иесивализ
Бул малариз:
Миргни жейран,
Суван яцар,
АцIанава
Вири цурар.
ХугIур тадиз
Хамар чIагай,
Яна кьенвай
Вагьшийрилай!
Жеда кабаб
Тамам гьерен
Куьк якIукай
Гумрагь севрен.
Жейран, марал
Ва суван яц
Къахар жеда
Гьихьтин балбац.
Шарвилиди
Ихьтин карна:
ТIурида чи
Шад суварна.
Чан Шарвили,
Вун сагь хьурай!
Вун нур я чаз
Гьуцари гай.

ШАРВИЛИДИН ГЪУНАРРИКАЙ РИВАЯТ

Шарвилидин къамат

А кьил авач Аранрин,
Тум-кьил авач душманрин:
АлтIушиз чал, пехьер хьиз,
Азгьунар хьиз, цеквер хьиз,
Дявеяр чав ийизва,
Инсанар чи рекьизва.
Чахь са кьушун авазва,
Душман ада гатазва,
КукIварзава рекьера,

Акъудзава къекъерай.
Къиле ава пагъливан,
Тахъай хътин шагъливан!
Гъиле-кIваче звер авай,
Чина экуъ хъвер авай,
Амма хъилер атайла,
Чуру гаф-чIал атIайла,
КIамаш амал авуртIа,
Жуван гъалатI такуртIа,
Яда ада тIарамдиз,
Кар ийида гъарамдин.
Суъруъ хуъзва дагълара,
ХIцIу таза чIурара.
Эверайла, гъай лугъуз,
Авачирдаз цIай тухуз,
Векъер кIватIиз агакъбай,
Гатар кIватIиз акIахъбай,
Куъмек гуда гъейридаз,
Минет авур виридаз.
ТIвар я адан Шарвили,
Эл хуъзвай чи паквилев.
Адав къушар рахазва,
Ам миргерив къугъвазва;
Асланар, къаз, хкажда,
Тарар зурба акIажда;
Чилел са кIвач гъалчайла,
Мурк аватда дагъларай.
Чилел са кIвач гъалчайла,
Къван авахъда кIунтIалай,
Чуълда михъиз гъатда руг:
НуъкIрез вичин жагъич муг!
Къулак ква са зурба тур,
Алцумна - къад чIибни зур!
Къад чIибни зур - кIвенкIвелни,
ТIимил тушиз са гъвелни!
Къилин чIарар яргъи я,
Шив-балкIандин фири я!
Адахъ гужлу буй ава,
Мегъуън тарцин суй ава.
Чукъванар я, уф, кIвачер!
Сад са раг я, уф, къуънер!
Къекъведа - чил зурзада,
Чуъл кIвачерик рахада.
Шарвиледи гъарайда –
Душманрин рикI аватда,
Квахъна авай къуват-гуж,
Вахчегар таз, чеб катда!

САД ЛАГЪАЙ ГЪУНАР

Рекъер-хуълер атIана,
Садра душман атана.
Садра душман атана,
Шарвиледи къатIана.

Ахъайна хъел, тукIуърна,
КIеретI къулухъ элкъуърна.

Ахъайна хъел мадни са -
Телеф хъана къанни сад!
Къанни садни элкъвена,
Чамарна фад, хъфена.
Чамарна фад, хъфена -
Алчах умуд туькIвенач.
Чи къуватдихъ агъуна,
Хквез жуьрэт авунач.
Чуьлда туна балкIанар,
Крчар алай гъайванар,
Арабаяр, фургъунар,
Чархар хайи файтунар.
Мейитрихъ тум-къил авач,
Душман эхдай чил авач:
Къурбанд хъана цIаяриз,
Гумар хъана цавариз.
Эл кIватI хъана ТIуридин –
ГъвечIидини чIехиди,
Шарвилидихъ элкъвена,
Вилер чпин куькIвена,
Чехидалай эгечIа,
ГъвечIидалай хкечIа,
НуькIер хътин рахана,
Чалар иер лагъана.

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ГЪУНАР

Са душманар хъфена,
Атайвалди элкъвена,
Мад душманар атана,
Яргъи рекъер атIана.
Хуьрер къачуз эгечIна,
Шегъерар къаз эгечIна.
КIелейрик цIай кутуна,
Гъатна душман шанкъуна.
Шарвилидиз акуна -
КIвач уьзенгдиз чIугуна.
КIвач уьзенгдиз чIугуна,
Беден тIарам авуна.
КIвач уьзенгдиз чIугуна,
Спел тIарам авуна.
КIвач уьзенгдиз чIугуна,
Хъилевди рикI дакIуна.
Тур къакъарай акъудна,
Виш къил садра галудна.
Мад вишдава вич агудна,
БалкIанрилай авудна.
БалкIанрилай авудна,
Гъар сад саниз акъудна.
Вил къулухъ яз катзавай,
Хъфиз рекъе гъатзавай
Душманрилай алудна,
Тифтиф цавуз акъудна!
Эл кIватI хъана ТIуридин -
ГъвечIидини чIехиди,
Шарвилихъ элкъвена,
Вилер чпин куькIвена,

Чехидалай эгечІна,
Гъвечидалай хкечІа,
НуькІер хътин рахана,
Чалар иер лагъана.

ПУД ЛАГЪАЙ ГЪУНАР

Мадни са вахт алатна,
Мад душманар акъатна.
Мад душманар акъатна,
Алпан цІаяр аватна.
Къиле авай БакІур хан,
Келлегуьз са какур хан,
Фурсар ийиз чидайди,
РикІн тІалар гъидайди
Шарвилидиз эверна,
Ягъанатдин са хъверна,
Лагъана: "Вун язва вуч?!"
КІанда заз вун ийиз пучІ
Зун патал вун са тІветІ я,
ТІветІни ваъ гъа-а, са ветІ я!
Итим ятІа, ша вилик,
ВучдатІа ваз жув килиг!"
Шарвилидиз атана хъел,
Атана хъел, чухвана цІвел,
Къил къамухъди алгъурна,
РикІ хъилевди ацІурна.
Хел спелдин юзурна,
Чар спелдин къалурна,
Лагъана: "И чІарчІел вун
КутІунда са тарцел вун!
Тар пунарай акъудда,
Хъел за валай алудда!
Шивдин кІулай эвичІа,
Зи къаншардиз экъечІа.
Зи къаншардиз экъечІа,
Акъажиз зав эгечІа!"
Хкадарна, БакІур хан,
Келлегуьз са какур хан
Шарвилидал атана,
Хъилевди рикІ ацІана.
Бес хъана са декъикъа
Акун патал гъакъикъат:
Фурсар авур какур хан,
Тарцел мегъуьн кутІунна,
Тергиз къушун гатІунна.
Дяве хъана тамамди,
Хан паталди гъарамдин:
Эхир хъана гъужумдин,
Эхир хъана къушундин.
Телеф хъана хан вични,
Пехъи хъанвай са кицІ хъиз...

ШАРВИЛИ ГИЯРДИЗ АТУНИКАЙ МАНИ

Мубарак хъуй квез и шадвал,
Квез и шадвал, я чан эллер!

Гияр чилел аквада къван,
Аквада къван межлис, къуьлер!
Лагъ, жаваб це: им вуч кар я?
Им вуч кар я, цававай нур?
Куь уьмуьр хьуй дерт амачиз,
Дерт амачиз гьамиша гур!
Чир хьухъ гьардаз: ифехъ гала,
Ифехъ гала югъ алай нур.
Чаз Шарвили ава масан,
Ава масан, бахтар вахкур!
Чан Шарвили, чи пагъливан,
Хвена чун вуна ажеб,
Тишер чулав къетпенривай
Жагъана чаз багъа метлеб.
Кана хьи чун а ягъийри,
Къвалаяй экъечI тежез къецел;
Хурушумар хъанмазди фад,
Гъазур жеда тадиз варцел.
Вегъедай чал рагъ алай къуз:
Рекъяй финиф къадагъа тир,
КлантIа къифле, клантIа ялгъуз,
Вири къвале хъанвай есир.
Сагърай вун, чи пагъливан хва,
Дердиникай хабар къур чи;
Къевевайдаз авун куьмек
Игитдин я эвел буржи.

ШАРВИЛИДИЗ ГИЯР ШЕГЪЕРДИН АГЪАЛИЙРИ ЛАГЪАЙ МАНИ

Йиф я къуд пад, мичIи я цав,
МичIи я цав, мичIи я цав!
Рагъ авай хьиз, чил я экуь,
Чил я экуь, чил я экуь!
Чан Шарвили - нур илифна,
Нур илифна, нур илифна!
Гуьзайда хьуй, чан эллер, куь!
Чан эллер куь, чан эллер куь!..
Я Шарвили, чан Шарвили!
Чан Шарвили, чи пагъливан!
Хьурай дуьньяд нулар вири,
Нулар вири ваз икI масан!
Шарвили, Шарвили!
Хьурай ви тур хци!
Ракъар-варцар, я чан гъуцар,
Я чан гъуцар, хуьх ам куьне.
Ам халкъдин язва гъейрат,
Язва гъейрат, яхъ вине!
Шарвили, Шарвили,
Хьурай ви тур хци!

ШАРВИЛИ КЪНИКЪИКАЙ МАНИ

Келед хиве шим рахада,
Чан Шарвили дидедин;
Вацун клане къум рахада,
Чан Шарвили дидедин;
Цавай хьелерин хар къвада,

Чан Шарвили дидедин;
Чиле гъахъиз хкар жеда,
Чан Шарвили дидедин;
Ацахъзава къелед цар,
Чан Шарвили дидедин;
Тпури шегъер ви рикI алай,
Чан Шарвили дидедин;
ЯргъикикIар* ви кIвал авай,
Чан Шарвили дидедин;
БарбатI хъана персер атай,
Чан Шарвили дидедин;
Жанавуррин кIапIал гъахъай,
Чан Шарвили дидедин;
Амач элдиз чара - аман,
Чан Шарвили дидедин;
Ярх хъанва вун, пагъливан,
Чан Шарвили дидедин;
Къе гъуцарни язва пашман,
Чан Шарвили дидедин;
ГъикI эх ида залум душман,
Чан Шарвили дидедин?!..
Ви дабанар - зайиф чка,
Чан Шарвили дидедин,
Тирди тадиз персериз чирна,
Чан Шарвили дидедин;
Алапехъре - ви халуд хва,
Чан Шарвили дидедин;
Тпури дере хъанва яру,
Чан Шарвили дидедин;
Тухузва Алпан вацIу,
Чан Шарвили дидедин;
Сел ивидин, ви а хару,
Чан Шарвили дидедин;
Чандик ква ви ширин чан,
Чан Шарвили дидедин;
ВикIегъвилел хвейи Ватан,
Чан Шарвили дидедин;
Къейи дуъня тушни масан,
Чан Шарвили дидедин.
Ви свас Ширин ишехъзава,
Чан Шарвили дидедин;
Чан алаз ам сура тунва,
Чан Шарвили дидедин;
Залум буба тир Шапура*,
Чан Шарвили дидедин;
Персепулдани* къе яс ава,
Чан Шарвили дидедин.

КЪВАНЦИН ГАДА

Са вахтар тир, гужлудаз
КIанзавай нез ажусди.
Са вахтар тир, рекъизвай
Душманд вилик гужсузди.
Сан авачир къушунрин -
Чапхунчийрин къилеваз
Къарагънавай Теймурленг,

Чулав пайдах гъилеваз.
Са вахтар тир, уьмуьрдин
Мехъеррик яс акатна,
Са вахтар тир, Теймурленг
Дявейриз вич акъатна.
Мусибатриз сусарин
Фикир ганач са кIусни.
Пучна абуру рушарин
Рагъ хъиз миxъи намусни.
Яна кIулаз халкъарин
Хажалатдин шелеяр,
Къилерикай инсанрин
ТуйкIуьрзавай къелеяр!
Къизгъин, къизгъин женгера
Шуьшкайрай цIай акъатна,
Лезгийрин гуж акурла,
Душмандай вай акъатна...
ЦIай чкIизвай чилериз,
Нефес къачуз жезмачир.
Галатнавай аскеррин
Кам-камунив къевезмачир.
Гъасрет* хъана стIал цихъ,
ЦIур ийизвай гъайванри.
Муьгътеж хъана стIал цихъ,
Накъвар незвай гъайванри.
Ракъиник квай шалам хъиз,
Сивевай мез къуразвай,
Яд гъат тийиз санайни,
Инсан, мум хъиз, цIразвай...
Са дерада акъвазна
Падишагъдин къушунар,
Алачухрик гуьнейрал
КIватI хъана къевез къузгъунар. -
Им вуч кар я? - лагъана
Падишагъди. - Дад-бидад!
Гевгъердилаь багъа я
И дагълара стIал яд.
Ракъура фад итимар,
ВацI гинватIа, жагъуррай!
ЦIикъвед агъзур девед пар
Яд дередиз ракъуррай...
Гъилибанар тIветIер хъиз
Гъар са патаз чкIана.
Амма абур яд гвачиз -
Къилер куьрсна хтана.
Теймурленга гъарайна
Дилида хъиз, чуру къаз,
Туьнбуьгъ гана яд тагъай
Гъилибанриз виридаз.
Чехи везир эхирдай
РикIик кичI кваз атана,
Къил агъузна, явашдиз
Падишагъдиз лагъана:
- Падишагъ, вун хъурай сагъ,
Касни амач хуьрера.
Анжах тек са гадади
Хипер хуьзва чуьллера...

- Ахпа, ахпа! Гъатнани
Цикай хабар? Гъатнани?
- Малум хъурай, падишагъ,
Яб це садра вунани:
- За адавай вацун рехъ,
Булахдин гел жузуна.
Жаваб ганач ада заз,
Къил дагълар хъиз авуна,
Чин ацурна, эхирни,
Ада вичин нифретдив,*
Жаваб гана элкъвена,
Гзаф чехи жуърэтдив:
- Вун душман я, душман я,
Куъне кана хуърер чи.
Цин суракъ квез жагъич гъич,
Буъркъуъ хъайтлан вилер куъ!..
И гафари мягътелна
Зун, падишагъ, къуна цай,
И къирмаждай акъудна
За ам, чанда туна цай...
- Ахпа, ахпа! Гъатнани?
Цикай суракъ гъатнани?
- Малум хъурай, падишагъ,
Яб це садра вунани:
- Аскерри гагъ къирмаждив,
Гагъ кIурарив гатана.
Ярхни хъана, залумдин
Такъат, къуват атIана.
Япар кIаняй акъудна,
Пелел цIаяр илисна.
Уфни тийиз акъвазна
Ам, тек къве вил экъисна.
Зунни гила, падишагъ,
И хабар гваз хтанва.
Гадани ви гъузурдиз
Чна ингъе хканва...
Теймурленга чадурдиз
КIватIна вири везирар,
(На лугъуди везирар
Хъанва вири есирар).
Гъана вилик къвазарна
Жегъил лезги гадани,
Лагъана: - Дуъз килига,
Зун вуж ятIа, чидани?..
Гъа икI хъел кваз жузурла
Къудратлу падишагъди,
Жаваб гана жуърэтдив
Лезги чилин къуччагъди:
- Дугъриданни таб рахун
Лезгистанда айиб я!
Вун пачагъ я уьлквейрин,
Къушунрин вун сагъиб я!..
ИкI лагъана секиндиз
Жаваб гана лезгиди,
Вичин беден къалана
Къунвай михъиз ивиди.
- Ихътинбурал мийир зун,

Ахмакъ, вуна ч'алахъар,
Вуна лагъ кван, гъинва яд,
Гъинва дагъдин булахар?
- Вун душман я, маса гаф
За ваз, чир хъухъ, лугъудач,
Цихъ къейит'ан куън вири,
Булахдин рехъ къалурдач.
Теймурленга буйругъна
Гадад вилер акъудун,
Тарагъаждай куърсарна,
К'вач к'вачихъай галудун.
Аскерри фад гуънедал
Са дерин фур ат'ана.
Пехъи жаллат' тади кваз
Гъазур хъана атана.
Румар гана гададиз
Ажугъдалди виликди,
Гада фена акъуна
Къуру чиле чинихъди.
Кут'уннавай гъилерни
Са легъзеда ахъайна,
Падишагъди зурзун кваз
Ажугъ ванцел гъарайна:
- Фад, фад, твах ам, ахъаймир
А ахмакъдин гъилерни,
Гапур суха, буъркъуъ хъуй
Адан ч'улав вилерни!..
Хъана гада татабар,
Къарагънамаз чилелай,
Тек къуд ст'ал михъи нагъв
Алахъна къве вилелай.
Къил тик къуна легъзеда,
Гур ванцелди лагъана:
- Дар югъ хъанач, эй Ватан
Уъмуърда им тахъана.
Душманд вилик и дагълар
Мадни гзаф къакъан хъуй!
Рекъидалди душманди,
Закай зурба са къван хъуй!
Гъа ик' жегъил игитди
Зиреквилел чан гана.
Дагъдин хурал адакай
Гзаф зурба къван хъана...
Кич'е хъана везирриз,
Падишагъни юзана.
Яд жагъанач санайни,
Чара михъиз ат'ана.
Алачухар чук'урна,
Мурад къиле тефена.
Теймурленган къушунар
Катна къулухъ хъфена!

БАХТАВАР

Дегъзаманда,
Дегъзаманда,
Лезгистанда,

Лезгистанда
Са хан хъана зулумкар.
"Али-хан туш - къан я лап!" —
Эцигнавай адал тIвар.
Зар-зибадин къеневаз,
Ихтиярар гъилеваз,
Адан уьмуьр физ хъана...
Муьшкуьрдайни Шабрандай,
Худатайни Алпандай
Залумдиз харж гъиз хъана.
Гъар гатфариз экъечIдай.
Хан лезгийрин хуьрериз,
Йифиз сана акъвазиз,
Юкъуз сана кефериз.
Хуьруьн къилел гъарнихъай
Нянин перде аватна.
Яваш-яваш элкъвей варз
Цавун юкъваз акъатна...
Няметан руш Бахтавар
КIвалахдилаь хтана.
Нехирдикай кал-гамиш
Чпин гъенел хтайла,
Гуьгуьналлаз гамишдин
Са зурба кел* атана.
ГетIе къуна Бахтавар
Гъаятдиз физ эвичIа.
А вахтунда бугъади
Санал тунач кал-гамиш,
Ацай къван нек экъична.
Акатна фад рушак хъел,
Къуна какур элкъвей карч
Ялна вичел,
Гъалчна чилел,
Яргъи хъана анал кел...
И кар акур инсанар
Рушан патав атана.
ЦIувад йисан гуьзелди
Виридан пагъ атIана.
Вичин жуьре йифериз,
Вичин жуьре кефериз,
Хан атана хуьрериз.
КIватIна эллер гъарнихъай,
Хуьруьн чIехи майдандал
Али-ханди лагъана,
Алаз вичин мецел звал:
- Гъар са кIвали са муьшкуьр
Къуьл гуда заз хъсандиз.
Ругуд такъа, вад киле
Харж хъуй зи гъар хзандиз.
Эгер и харж тагъайтIа,
Гелирдин рехъ атIайтIа,
За хуьр кIаняй акъудда,
Къван къванчихъай галудда!
Эгер и харж авачтIа,
ЧIехи майдан туькIуьра,
Нянин чIавуз майдандал
Агъзур чирагъ куькIуьра.

Зи пагъливан Гар-гари
А майдандал экъечІрай.
Куь хуьруьнви жегъилар
Гар-гаридин къужахдив
Юкъварар къаз эгечІрай...
И гафари къуна хуьр,
Пагъ атІана туна хуьр.
Са жегъилни экъечІач
Гар-гаридин майдандал, **'
Хуьрни, кІвални хъана лал!
И кардикай хъана хуш,
Али-ханди гъарайна,
Хъел акатна са къадар,
Тадиз кІвачел къарагъна:
- Эгер хуьре авачІа
Къегъал ксар, рухваря,
Гъваш, гъваш лагъай харжар къе...
Регъят тушир харж хуьре
Вири санал жагъурун.
Регъят тушир залумдин
Руфун тухна рахкурун,
Хуьруьнвиар атанвай
Хандин патав минетиз:
- Адалат!
- Инсаф!
- Аман! - лугъуз минетиз.
Али-ханди инсафдин
Гафни рикІел гъизвачир.
Аман-минет! - лагъай гаф
Адан япай физвачир.
Бахтавар и чІавуз
Зверна хуьруьн майдандал.
Къилел яру шал алаз,
Ивидални звал алаз:
- Вуж я хандин пагъливан,
И майдандал экъечІрай!
ЯтІани зун руш, къуй ам
Зун магълубиз эгечІрай...
Гар-гариди яна вил
Рушаз са жуьре винелай:
Регъят затІ мад вуч ава
Рушан назик гъилелай.
Амма чиле акъурла,
Гар-гариди гъарайна...
Руг чкІана майдандал,
Бахтавар мад къарагъна...
Гаф атІана везиррин,
Хандин гафни атІана.
Вири санлай атайбур
Гзаф кІеве акІана.
- Сагърай, чан руш Бахтавар,
Вуна чун къе азадна.
- Сагърай, чан руш Бахтавар,
Вуна рикІер чи шадна...
Лугъуз, хуьруьн инсанри
Рушаз гъуьрмет авуна.
Хъел атана, Алиди

Вичин векил - везирдиз
Зурба туьгьмет авуна.
Амма чара амачир:
ШартI кьурди хан туширни?
Ханди лагьай гьар са гаф
Элдиз азан туширни?
Гана эмир Алиди: -
Кьенин кьалай и хуьре
Мад саданни кар тахьуй,
Харжарикай азад яз,
Хуьруьн винел хар тахьуй!..
Гьа йикьалай тек са хуьр
Азадказ хьаналда.
Бахтавар я, Бахтавар
Чи хуьр чIехи бахт авай...
Хуьруьнбуру хуьруьз икI
А рушан тIвар ганалда!

НАДИР-ШАГЬ ЧУКУРУНИКАЙ МАНИ

Ясдин чуьллер, ясдин чуьллер,
Ясдин чуьллер, яд кьаралмиш!
Чибуьр жеда шадлух кьуьлер,
Шадлух кьуьлер, яд кьаралмиш.
Ясдин чуьллер, яд кьаралмиш,
Чна уна межлис кьурмиш.
И межлисдал ала вири:
Лезги эллер гьвечи-чIехи.
ЦIай яна, вун кана, душман,
Ви невеяр хьурай пашман!
Ви невеяр хьурай пашман,
Ирандихьай атай гьайван!
ХарапI хьуй ви мармардин кIвал,
Ваз кьисмет хьуй ясардин кIвал!
Гургурдиз лап акьатрай вун,
Жегьенемдиз аватрай вун!
Гьиниз фена ви шад кьушун,
Чи эллерал авур гьужум?!
Гьаргьар Надир, вун я ахмакь,
Ви гьуцари ваз уна агь!
Гила ахлад, верч хьиз йигьи,
Гьа вун атай Ирандиз ви!
Гьунарлу я лезги эллер,
Пуд кьуз жеда ина кьуьлер!
Ирандиз фий чи кьивдин ван,
Азраилди кьачуй ви чан!
Чи чил вири я куь кьеркьер,
Ибуьр тирни ви шад лекьер?!
Табасаран, Куьре, Кьуба
Вун барбатIай я хьи зурба!
Я хьи зурба, я чан эллер,
Хци я куь алпан хьелер!
Хци я куь турар кьизмиш,
Душман рекьиз гьилив вердиш!
Чи шиверин гьерекат зарб
Акурдан рикI жеда хьи тIар!
Чи хьелерин кIуьввидин сес

Хъайи касдин къада нефес!
Къада нефес, я чан эллер,
Куъне ая къизгъин къуълер!
Къагъриман чи халкъдин гъунар
Гъакъикъат я, туш хъи ахвар!..

НАДИР-ШАГЪДИКАЙ БЕНДЕР

Деред сиве карвансара
Цъай аватна, кана эллер.
Ирандихъай атай гавур,
Пехъи я вин кицъин вилер.

Гияр шегъер ялавд къула,
Къизил, гимиш църаз, авахъиз,
Къеркъер алай афтафаяр
Пад жезва гъакъ яд къвахъиз.

Къелед сенгер еке гъамбар
Мейитар я - аван(и) хабар?
Гапур авай гъил я къабар,
Вуч я и агъ-зар, къаралмиш?

Мурдар ксар пуч хъуй тамам,
Гъарам хъана са югъ регъят.
Диде, вуна гъам ийимир,
Хаин хъиз хъимир минет.

Яргъай чагъди атай къачагъ,
На ивидин вире чан гуй,
Ваз рехъ къалай а Зугърабан
Лацу бармак накъвада хъуй.

Чулак Зугъраб, эл маса гай,
Намус авач, арни-хараб,
Вун элкъвена ин чархара
Гъатдач, яни икъа яраб?
Карвансара Къуба беглер,
Куъ парахра ялав ава.
Гил(а) ихтибар хъийич элди:
Шайттанар куъ къвалав гава.

Лезги, яхул, къарагъ виниз,
Дидейрин мам квез гъалал хъуй,
Вегъа кемен, галчъур душман!
Бес им чаз вучтин завал хъуй?

Дербентдин гъуъл къутана пис,
Къелед цлав - ивид булах.
Гъаргъар Надир атана гил,
Жуван падур шалвар хутах.

КИРИ БУБАДИКАЙ

Кири Буба къекъвей чуъллер
Къизилгуълдин цуък акъатуй,
Кири Буба ягъайбурун

Пердедавай рикI акъатуй.

Дагъларавай алвандин цуьк
Вун арандиз акъат хъуй ман,
КIири Буба ягъай душман
Къеневай рикI ават хъуй ман.

Буба(а) къахай явшандин тар
КIутIуларин къаншарда тур.
Квез минет хъуй, чан жегъилар,
Буба деред кафанда тур.

КIири Бубад чамаданда
ЯхцIур патрумд пас къунава.
КIири Буба къена лугъуз,
КутIулари яс къунава.

КIири Бубад гъилевайбур
Юкъвалай хай патрумдашар.
Буба яна рекъидайла,
Гъиниз фена бес юлдашар!

Буба хъана вун бейхабар
Кавха хъана рекъин чапар.
Куьн вири къий, Бубад дустар,
Квез садазни хъаначни хабар?

Буба (а)цукъай: къакъан рагар,
Машинар квай вили айван.
Пекдин куркIвачI туьтуьнаваз,
Гъиниз фена Бубад балкIан?

Алин(и) Эгъмед арабада
Бубад мейит къула туна.
А Бубадин гуьрчег суьрет
За чи кIвалин цла туна.
КIири Бубад чIулав балкIан
Гъил алтадиз хуьзава хьи.
Арабадкай кIвахъиз иви,
Бубад мейит физава хьи.

КIри Бубад патрумдашар
Хуьруьн къулал фурава хьи.
Яна къейи КIири Буба
Дербент пата сурава хьи!

КЪАЗИМЕГЪАМЕД

Дагъда яру гуьллер ама,
Къазимегъамед,
Ви ивидин гелер ама,
Къазимегъамед.
Самурдал ви гуьмбет ала,
Къазимегъамед.
Вун къейидал лянет ала,
Къазимегъамед.
Хъуьрез-хъуьрез яр хтана,

Къазимегъамед.
Бакудай ви чар хтана,
Къазимегъамед.
Азадвилин лувар гайи
Къазимегъамед.
Гъахъвиликай хабар гайи
Къазимегъамед.
Ви Дагъустан дегиш хъанва,
Къазимегъамед.
Зи гамунин нехиш хъанва
Къазимегъамед.
Дагълара ви гелер ама,
Къазимегъамед.
Чи шадвилин мелера ва
Къазимегъамед.
Ваз тагудай цуьк жедайд туш,
Къазимегъамед.
Вун авачир рикI жедайд туш,
Къазимегъамед.

КЪАЗИМЕГЪАМЕДАКАЙ БЕНДЕР

Къилел алай ипекдин шал,
Алай цуьквер алатдайд туш.
Лезги къегъал Къазимегъамед,
Вун рикIерай акъатдайд туш.

Дербенарин уьзуьм багълар,
Яраб бегъер гъанава жал.
Я чи къегъал Къазимегъамед,
Вун Ахцегъиз хъфенва жал.

Дербентдилай ягъай пару,
Сенгердилай къакъан хъана.
Я игит тир Къазимегъамед,
Чаз чандилай вун кIан хъана.

Чи багъдавай алван цуьквер
Са чIавузни шуьткъведайд туш.
Къазимегъамедан къегъал крар
Чи рикIелай гъич фидайд туш.

Къасумхуьруьн моставадай
Семен балкIан къезавалда.
Я игит Къазимегъамед,
Вахъ юлдашар шезавалда.

Къазимегъамед рекъидай югъ,
Рекъидай югъ зулунди тир.
Гуьллед кайи Къазимегъамед,
Чилик кутаз гъайифди тир.

Арагърин чархун къилел,
Чархун къилел ивидин хвал.
Я игит Къазимегъамед,
Ви дустариз ни гуй хабар.

Къазимегъамед алай балкІан,
Алай балкІан ишезава.
Лезги къегъал ягъайбурухъ
Адан дустар къекъвезава.

Арагърин чархун къилел,
Чархун къилел халкъ кІватІ хъана.
Чан чи къегъал Къазимегъамед,
Дуьньяда ви тІвар гъат хъана.

МУКЪТАДИР

Ирид цавар, ирид гъуьлер,
Квез чими рагъ ширин тушни,
Рагъ гваз атай чи Мукътадир,
Куьн хъиз къакъан, дерин тушни?

Ирид чинар, ирид булах,
Куь аламат чІехи тушни,
Мукътадиран рикІ квелайни
Гуьрчег тушни, михъи тушни?

Ирид цифер, ирид марфар,
Алатна чил чими тушни,
Мукътадираз нуьсрет гайи
Чи жемият мани тушни? * * *

Каспий гъуьлуьн вили лепе,
Вили лепе маргъал хъана.
Я игит тир Мукътадир,
Ви душмандиз завал хъана,

Дестекраллай вили симер,
Вили симер суьгъуьрдава.
Чи Мукътадир ягъай ксар
Лап яргъал тир суьргуьндава.

Дербенарин къелед къене
Чарар твадай шкаф ава.
Лезгийрин игит Мукътадир,
Ви "Фарукъдиз"* вуч гаф ава.

Мукътадиран сурун къилихъ
Къванцел алай яру басма.
Чи классдин пионеррихъ
Вадрал кІелдай ният ава.

ЯШАЙИШДИХЪ ГАЛАЗ АЛАКЪАЛУ МАНИЯР

ЗЕГЪМЕТДИКАЙ БЕНДЕР

Экуьнилай нисиналди .
Чан векъ ягъиз векъевай яр.
Нисинилай негъеналди
Хана дергес, рекъевай яр.

Данахъардин булахарал

Къара келер хуъзавай яр.
Йиф малариг, югъ куътендал,
Чан ахварар хазавай яр.

На яцариз ишт лагъ гада,
Ви яцаркай шивер хъуй, яр.
На куътендал гъил илиса,
Ви гъар хула къизил хъуй, яр.

Гуъзел ярди гвен гуъзава,
Мукалдин хур чилелай физ.
На жафаяр низ чIугвазва,
Къизил гъекъ ви пелелай физ.

Къакъан дагъдин кукIвал алаз,
КукIвал алаз, гвен гуъдай руш.
Ви зирингвал заз акурла,
ХупI хъанани вун рикIиз хуш.

ДЕРДЕР-ГЪАМАРИКАЙ БЕНДЕР

Къе живедал агъа кIама
Жанавурдин гелер ала.
Чи кавхадин хцин чина
Азраилдин вилер ава.
Начаникдин чIехи хва къий
Зиндандикай ватан авур.
Къазаматдин рак кIеви я,
Къатламиш ян ана ви рикI.
Хандин багъдин юкъвал алай,
Юкъвал алай къизилдин гуъл.
Яраб бахтар ни пайнатIа,
Садаз гзаф, садаз тIимил.
ЧIехи бубайрин уьмуьрар
Зиллетралди фейиди я.
Виликдай залум ханари
ЦIай эцигна кайиди я.
ИкI недай фу зегъримар хъуй,
Я бахтавар къацу дугун.
Кесибвилиз ал панд цIай къуй,
Даим гишилава хьи руфун.
Кесибд кIвализ къвемир кавха,
Ваз чай гудай къапар авач.
Кавха лугъуз са кицI къуна,
Начаникдиз хабар авач.
Къулан вацIал муьгъ авуна -
Самар гана, руг тагана.
Я тIебиат, зун куъз халкънай -
Уьмуьр гана, бахт тагана?
Чанда дердер ава лугъуз,
Дердерин сан гуз жедани?
Чан ширин я, я къей вахар,
Чан цIа туна куз жедани?
На хаму шив вацIа твамир,
ВацIавай яд къайиди я.
На ви дердер заз ахъаймир,
Зун валайни кайиди я.

Къилихъ галай пешерин шал,
Пешерин шал дугуър хъана.
Зи чандавай дердеридай
Лугъуз шедай чуьнгуър хъана.
Кесиб касдин хва къейила,
Вун кIевелай начагъ хъана.
Садакъани пул ваз гъай(и)ла,
Вакай зурба къуччагъ хъана.

ГЪУРБАТДИКАЙ

Эл алтIушдай залум Баку,
Зи жигерар кабаб хъана.
Гъикъван хъурай ялгъуз кIвале,
Зи зайиф чан кабаб хъана.

Вуч язух я къуншид рушан
Къуюдай яд акъудзавай.
Харапа хъуй Баку шегъер
Чи кIанибур къакъудзавай.

Бакудин рехъ яргъа ава,
Аниз эллер чкIанава.
Перемдин хел гъяркъуь имир,
Ярдин дуллух атIанава.

За Бакудиз чар ракъайна,
КIвале дарвал ама лугъуз.
Заз Бакудай чар хтана,
Вич гишила ава лугъуз.

Магазинда хара затIар,
Пул авачиз къачуз хъанач.
Хцин сусан чин акурла,
Бакуд завай къвазиз хъанач.

Баку лугъур чулав дере,
Йифен ахвар ширин бере.
Сириставдин ван хъайила,
Гуьлле къурд хъиз жеда пеле.

Ви буругъар цIай къуна куй,
Бакудавай Гъажи-Зейнал.
Зун Бакудиз жив хъана къуй,
Къелеман рикI секин жервал.

Вун Бакуда гъачарчи я,
Чан гъачардал гъил алай яр.
НафтIад винел вуч ахвар я,
Сириставдал вил алай яр.

За Бакудиз тел яна,
Заз башмакъар гъваш лагъана.
Заз Бакудай тел хтана,
Жибиндин кIан квач лагъана.

Баку, за ви тариф ийин:

Жегьилрин майдан Баку.
Вун зи рикиз таклан хъана,
Итим текъей душман Баку.

Бакуд чиле вили кър хъуй
Ви чекмеяр алкдаивал.
Яллагъ, закай миргин гьал хъуй,
Ви шапкадихъ галкдаивал.

Вили цавуз масмар яна,
Къизил зунжур галкуй лугъуз.
За Бакудиз телер яна,
Фяле итим хтуй лугъуз.

МУЪГЪУЪББАТДИКАЙ

Дагъдин кене живед маргъал
Вун яд хъана гъуьлуьз атуь,
Къуншидаллай цуьк хътин яр,
Вун, ич хъана, гъилиз атуь.

Эсли, Керем къвед са багда,
Седеф сарар акъудзава.
Я цай къуна кайи Керем,
Вавай Эсли къакъудзава.

Къакъан синел в ад айванар,
Вад айванар гар галаз хъуй.
И дуьньядал жедай вад югъ
Рикиз кени яр галаз хъуй.

Вун агъадай виниз килиг,
Виниз килиг, вун Лейли хъуй.
Икъван дердер зи чанда тур
А ви залум дах дели хъуй.

Гъайиф тушни, чан къайи яд,
Къацу векъин кланикай физ?
Инад тушни, чан клани яр,
Рахан тийиз, виликай физ?

Дагъдин синел гъикI экъечIда,
Пеле акъадай гар авачир?
Чур хъай хуьруьз гъикI хкведа,
Рикиз клани яр авачир?

Къакъан дагда абукесер,
Абукесер кайидаз це.
Къена фидай вад къан дуьнья,
Чан диде, зун кланидаз це.

Суна, за ви тариф ийин:
Ви айнадин вилериз къий.
Гъар акурла, гуьгъуьл шаддай
Булушкадин хуьлериз къий.

Къакъан дагълар яд хъуй яллагъ,

Яр авай хуър аквадайвал.
Закай лацу лиф хъуй яллагъ,
Ярдал са кьил чугвадайвал.

Агъа багъдай вини багъдиз –
Жейран къекъвей гелериз кый.
Гъар акур къван хъвериз къваздай
КІани ярдин вилериз кый.

Чубан гада, чиг къвазава,
Литиникай чардах ая.
Ви кІани руш тухузава,
Къве виликай булах ая.

РикІни гуьгьуьл дар хъайила,
Дустарикай душман жеда.
Негъякъбуруз яр лагъайла,
Эхир кьилиз пашман жеда.

Ви гафунал гаф эцигиз,
Зун лезгидин Шарвили туш.
Акъван наз гвай вун хиве къаз,
Къегъял ятІан зун дили туш.

Ваз а бармак вуч чІехи я,
Ам алука къведачни бес?
Яр куз туна, дакІан вакІаз
Гайи чІавуз, шедачни бес?

Синерилай яд фидайла,
Гъар чкадал сел жедани?
Тек са темен гана лугъуз,
Ви пІузардал гел жедани?

Гатфарин югъ мукъвал ала,
Салам-дуъа ракъуд за ваз.
Чалахъ туштІа вун ашкъидин,
РикІ, акъудна, къалуд за ваз.

Агъа патай экъечІай рагъ
Вини патар ацІурайд туш.
Ирид аялд диде хъайтІан,
Зи вил вахъай атІудайд туш.

Чи пенжерда шуьше авач,
Иски къулар хаз тахъуй, яр
Къариблукдиз акъатайла,
Чара севги къаз тахъуй, яр.

Гуьзел ярдин гуьзел вилер –
Абур гъадаз ганавайд я.
Яр, къумрал я, лугъумир заз
Чин ракъини канавайд я.

ГАДАНИ РУШ

Гада

www.lezgichal.ru

Къакъан синел пІинидин тар
Гар галукъна юзазава.
Харад перем алай гуъзел
Зун пешерив къугъвазава.

Руш

Къакъан синел пІинидин тар
Гар галукъна юзадани?
Ахътин гафар на заз лугъуз,
Зун пешерив къугъвадани?

Гада

Тарцел алай лацу пІини,
Вун гъа хилел яд хъуй гуъзел.
Ваз рикІвай зун кІан ятІа,
Чи къведан сир сад хъуй гуъзел.

Руш

Тарал алай лацу пІини,
Серии хилел яд жедани?
Са къве мани лугъузамаз,
Чи къведан сир сад жедани?

Гада

Ярди гайи лацу пІини,
Шекердилаи ширин хъана.
Я бахтавар рагъ алай югъ,
Садлагъана серин хъана.

Руш

Зи гъилевай лацу пІини,
Шекердилаи ширин женни?
Икъван зегъем ракъар аваз,
И гуъзел югъ серин женни?

Гада

Къве гурмагъдай акъатай гум,
Акъатай гум гъуълералди.
Яран диде ви руш заз це,
Женнет къачу гъилералди.

Руш

Къве гурмагъдай акъатай гум,
Вич гъуълерал фидачалда.
Ваз чара я, ашукъ гада,
Дидеди ваз гудачалда.

Гада

Шинид тарцяй низ гуъзетда,
Чан зи гъилияй акъатай къвед.
Ша ви вак хъайи дидед хъилияй
Гъил зав гице катин чун къвед.

Руш

Шинид тарцяй ваз гуъзетди,
Вун гъил къуна кат жедани?
Диден буба терг авуна,

И чуьллера гьат жедани?

Гада

Дидени буба кьведни кьена
Са экуь югъ акурай ваз.
Икьван дердер вугай гуьзел,
Гьуьлуьз фидай югъ такурай ваз.

Руш

На заз кьар биш ийимир ман,
Ви кьаргьишди зун кайа хьи.
Вад виш манат пул гайитга,
Бубади зун ваз гайа хьи...

ХОРДИН ВА КЬИЛДИ ЛУГЬУДАЙ МАНИЯР

ЗУЬГЬРЕ ХАНУМ

Кьил кутазвайди:

За кагъазар, бала, кхьидайла,
Агьадихъай, бала, рагъ атана.
Яр, вун рикел, бала, акьалтайла,
Зи вилерлай, бала, нагъв атана.

Хор:

Перизада, бала,
Зуьгьре ханум, (2 сеферда)
Яр Яхулиз, бала, катна залум (2 сеф.)

Кьил кутазвайди:

Ирид гьуьлер, бала, анихъ галай
Ярдин дидар, бала, акваз клан тир.
Дуьньядила, бала, клан хъайи яр,
Ахварайни, бала, акваз клан тир.

Хор:

Перизада, бала, Зуьгьре ханум, (2 сеф.)
Яр Яхулиз, бала, катна залум (2 сеф.).

ДАЛЛАЙ

Кьил кутазвайди:

Зун пенжердай килигайла,
Куьчед кьулал манат ала.
Аман даллай, риддалай!
Ам кьачуна, личек ая,
Чин чуьхвена гуьрчек ая,
Аман даллай, риддалай!

Хор:

Аман даллай, риддалай
Яхул даллай, риддалай!
Вахъ этирдин ни галай.

Кьил кутазвайди:

Зун пенжердай килигайла,
Зал кьелема ич эляна,
Аман даллай, риддалай!
Зун элкьвена килигайла,
Захъ этирдин ни геляна,
Аман даллай, риддалай!

Хор:

Аман да.,лай, риддалай,
Яхул даллай, риддалай,
Вахъ этирдин ни гала.

И МАНИДИН КУЪГЪНЕ ЖУЪРЕ

Къил кутазвайди:

Сине къайи гар ава,
Хуъре кIани яр ава.
Аман даллай, руддалай!
Чун кIанибур къад ава,
Чаз кIаниди сад ава,
Аман даллай, руддалай!

Хор.

Аман даллай, руддалай,
Яхул даллай, руддалай,
Ярдихъ япунжи гала.

Къил кутазвайди:

Куъчеда куъч къекъведа,
Жибинда ич къекъведа.
Аман даллай, руддалай!
АтайтIани, ваз къведа,
АцIай сандух гваз къведа.
АцIай сандух гваз къведа,
Аман даллай, руддалай!

Хор.

Аман даллай, руддалай,
Яхул даллай, руддалай,
Ярдихъ япунжи гала.

КЪАКЪАН ДАГЪЛАР

Къил кутазвайди:

Вун къакъан хъуй, къакъан дагълар!
Дагъдин кIаняй яд физава,
Чан къакъан дагълар!
ЦIайни гум хъуй пIинид багълар,
Зи рикI алай яр физва,
Чан дигай багълар!

Хор.

Чан къакъан дагълар,
Чан дигай багълар.
Чан къакъан дагълар,
Чан дигай багълар.

Къил кутазвайди:

Булахдин яд къайиди я,
Пеш вегъена серинайтIа,
Чан къакъан дагълар!
Зун Аллагъди гайиди я,
Дидед гана, секинайтIа,
Чан дигай багълар.

Хор.

Чан къакъан дагълар,
Чан дигай багълар.
Чан къакъан дагълар,
Чан дигай багълар!

Къил кутазвайди:

Цавун кланик, чилин винел
Яраб залай кайд аватга?
Чан къакъан дагълар!
И дуъньядиз вил вегъейла,
Яраб кланид хъайид аватга?
Чан дигай багълар!

Хор:

Чан къакъан дагълар,
Чан дигай багълар,
Чан къакъан дагълар,
Чан дигай багълар!

ЯР, ГЪЕЙ

Къил кутазвайди:

Я яр, за ваз вуч лагъанай,
Хъипи хутар цуъкведамаз?
За лагъайвал хъанани, яр,
Цуъкведал хъиз рикI аламаз?

Хор:

Яр, гъей,
Яр къацу дагълара гъей, (2 сеф.) Яр, гъей,
Беневша багълара гъей. (2 сеф.)
Къил кут. Булахдин яд'къана(а) мукъув,
Йифиз къвайи чигедвай я.
Чун чаз тахъун, чан клани яр,
Къве мез авай дидедвай я.

Хор:

Яр, гъей,
Яр къацу дагълара гъей. (2 сеф.)
Яр, гъей,
Беневша багълара гъей. (2 сеф.)

ПЕРИЗАДА

Къил кутазвайди:

Заз авайди ви дидар я,

Хор:

Перизада, перизада.

Къил кутазвайди:

На хана яр, зи гъаваяр,

Хор:

Перизада, перизада.

Къил кутазвайди:

Зи гъални ваз, бала, аквазава.

Хор:

Перизада, бала, перизада.

Къил кутазвайди:

Къехуънармир, бала, заз ява яр.

Хор:

Пери́зада, бала, пери́зада,
Пери́зада, бала, пери́зада.
Чаз Кьурагъай гъайи бафта,
Пери́зада, пери́зада.
Гуъзел ярдин бермекда тур,
Пери́зада, пери́зада.
Чан гуъзел яр, бала, чиг къвазава,
Пери́зада, пери́зада.
Лацу бермек, бала, ягълухда тур.
Пери́зада, бала, пери́зада.
Пери́зада, бала, пери́зада. * * *
Пенжеридай гар атана,
Пери́зада, пери́зада.
Лампадаллай шуъше хана,
Пери́зада, пери́зада.
"Ша фин" - лугъуз, бала, яр атайла,
Пери́зада, бала,
Чи шад рикӀин, бала, гъава хана.
Пери́зада, бала, пери́зада.
Пери́зада, бала, пери́зада,
Пери́зада, бала, пери́зада.

БИЛДИР БЕНЕВША

Къил кутазвайди:

Кьуру капал явшанар,
Билдир беневша, билдир,
Юлдаш тухур душманар,
Гъарай, чан юлдаш!

Хор:

Билдир беневша, билдир,
Дагълара къушар, билдир,
Гъамамдин рекъе, билдир,
Чан таза рушар!

Къил кутазвайди:

Къавал чими рагъ ала,
Билдир беневша, билдир,
Рушан вилел нагъв ала,
Гъарай, чан юлдаш!

Хор:

Билдир беневша, билдир,
Багълара къушар, билдир,
Гъамамдин рекъе, билдир,
Чан таза рушар!

Къил кутазвайди:

Билдир беневша, билдир,
Гъамни гада я, билдир,
Гъар гъам акурла, билдир,
Чаз шел атая.

Хор:

Билдир беневша, билдир,

Дагълара къушар, билдир,
Гъамамдин рекъе, билдир,
Чан таза рушар!

КЕЛЕГЪА ГЪИЛЯЙ ГЪИЛИЗ

Саях синеравай яр,
Сиве гевгъер авай яр.
Келегъа гъиляй гъилиз,
Айвандин къиляй къилиз!

Маржан къацу чилелла,
Чирагъ лацу гъилелла.
Келегъа гъиляй гъилиз,
Айвандин къиляй къилиз.

Къацу векъ дагъларава,
Чиг алаз ахварава.
Келегъа гъиляй гъилиз,
Айвандин къиляй къилиз.

Вуч туькъуьл я пияла,
Ахлатзавач мецелай.
Келегъа гъиляй гъилиз,
Айвандин къиляй къилиз.

Агъу тӀуртӀа, ширин я
КӀани ярдин гъилелай.
Келегъа гъиляй гъилиз,
Айвандин къиляй къилиз.

ЛАЧИН УГЪЛИ

Заз ахварай яр акуна, яр гележек, (2 сеферда)
Яру дере юрфараваз, яр гележек.
Ай лачин угъли, яр гележек, (2 сеф.)
Гуьгерчин угъли, яр гележек. (2 сеф.)
Акурлани рахаз хъанач, яр гележек, (2 сеф.)
Яд хъай къве вил ахвараваз, яр гележек.
Ай лачин угъли, яр гележек, (2 сеф.)
Гуьгерчин угъли, яр гележек. (2 сеф.)
Ич алай тар тама кӀан я, яр гележек,
Чаз са йчни тагъайтӀани, яр гележек.
Ай лачин угъли, яр гележек, (2 сеф.)
Гуьгерчин угъли, яр гележек. (2 сеф.)
РикӀ алай яр кӀвале кӀан я, яр гележек, (2 сеф.)
Чаз са затӀни тагъайтӀани, яр гележек.
Ай лачин угъли, яр гележек, (2 сеф.)
Гуьгерчин угъли, яр гележек... (2 сеф.)
Зи ширин чан батмиш хъана, яр гележек, (2 сеф.)
Гуьлбаладал вилер алаз, яр гележек. (2 сеф.)
Ай лачин угъли, яр гележек, (2 сеф.)
Гуьгерчин угъли, яр гележек. (2 сеф.)

ША ВУН ЧИ БАГЪДИЗ

Гъар пакамаз къарагъайла, марали, (2 сеф.)

Чин чухуьда кьайи йицел, марали. (2 сеф.)
Ша вун чи багьдиз,
Ярдин утагьдиз.
Ша вун чи багьдиз,
Багьманчи хьухь
Багьда, гуьзел яр!

На захь галаз суьгьбет ая, жейрани, (2 сеф.)
Шекер ала, руш, ви мецел, жейрани.
Ша вун чи багьдиз,
Ярдин утагьдиз.
Ша аун чи багьдиз,
Багьманчи хьухь
Багьда, гуьзел яр!

Зун и пата, вун а пата, марали, (2 сеф.)
Арадавай мензил вуч я, марали?
Ша вун чи багьдиз,
Ярдин утагьдиз.
Ша вун чи багьдиз,
Багьманчи хьухь
Багьда, гуьзел яр!
Икьван чун чаз клан хьайила, жейрани (2 сеф.)
Несиб тахьун делил вуч я, жейрани?
Ша вун чи багьдиз,
Ярдин утагьдиз.
Ша вун чи багьдиз,
Багьманчи хьухь
Багьда, гуьзел яр!

АЙ ГУЪЛУЪМ

Гадади:

Кьакьан синел за сил цада, (2 сеф.)
За сил цада кьушариз гуз.
За жибинда ичер твада, (2 сеф.)
Цел физавай рушариз гуз.
Ай гуьлуьм, буьлбуьлим, жейраним, (2 сеф.)
Чан эрзиман, алагуьзли. (2 сеф.)

Руша:

Кьакьан синел сил цаналди, (2 сеф.)
Сил цаналди, сил жедай туш.
На жибинда ич туналди, (2 сеф.)
Ич кьачудай руш жедай туш.
Ай гуьлуьм, буьлбуьлим, жейраним, (2 сеф.)
Чан рикI алай шуьше кьелем... (2 сеф.)

Гадади:

Таз тараллай пад яру ич, (2 сеф.)
Кленик феналд, аватдани?
РикIиз кIани ярдихь галаз (2 сеф.)
Кьекьуьналди, галатдани?
Ай гуьлуьм, буьлбуьлим, жейраним,
Зардин ягьлук хуравай руш. (2 сеф.)

Руша:

Таз тараллай пад яру ич, (2 сеф.)
Кленик феналд, аватдайд туш.
Риклиз клани ярдихъ галаз (2 сеф.)
Къекъуьналди, галатдайд туш.
Ай гуьлуьм, буьлбуьлим, жейраним. (2 сеф.)
Ваз чи хуьре тай авайд туш. (2 сеф.)

СУНА ЧАН

Кьулан вацIуз сел атана, (2 сеф.)
Аман бала, суна чан! (2 сеф.)
Селдик квай гьед хьтин яр.
Акъатна хьи вун зи гъиляй, (2 сеф.)
Аман бала, суна чан! (2 сеф.)
Гуьнедик квай къвед хьтин яр.
Жерге-жерге ичин тарар (2 сеф.)
Аман бала, суна чан! (2 сеф.)
Ич авачир уьлкве жедани?
Веледдикай хабар такьар,
Аман бала, суна чан! (2 сеф.)
Вун хьтин залум диде жедани?
Салам гана за ви тавдиз, (2 сеф.)
Аман бала, суна чан! (2 сеф.)
Вад юкI алай зар халича.
Зи рикI кана къенемайд туш, (2 сеф.)
Аман бала,- суна чан, (2 сеф.)
Чан севдугуьм, яд илича!

МАГЪИ ДИЛБЕР

Зун къизилгуьл тар я, вахар,
Магъи дилбер чан,
Цуьк ахъайна, бегъер тагай,
Магъи дилбер чан.
Зи рикIкай низ хабар я.
Магъи дилбер чан,
Чаймиз вегъей лимун хьиз хъай,
Магъи дилбер чан.
Зун дередин кафандаваз,
Магъи дилбер чан,
Зун суларал твах, жегъилар,
Магъи дилбер чан.
Зи дуьньядихъ вил галама,
Магъи дилбер чан,
Сура пенжер тур клени яр,
Магъи дилбер чан.
Ин дуьньядал къве кар гуж я,
Магъи дилбер чан,
Эвелимжи кланид тахъун,
Магъи дилбер чан.
Жегъилзамаз вяде хъайтIа,
Магъи дилбер чан,
Азраилдив чан гьикI вугун,
Магъи дилбер чан.

МИСАЛАР

I

Зегъмет, кI валах, сабур, темпелвал

Азаб такурдаз регъатвилин къадир чир жедач.
Ахпани кый, пакани, - кIвалах гъиле-гъилди авуна кIанда.
АтIай фу кукIур хъжедач.
Ахмакъдахъ галаз цуькI цаз жедач.
Балугъ кIанида тум це твада.
Ваз кIандатIа виртни фу, къачу гъиле пер-къусу.
Вирт гъидай чIиж яргъамаз чир жеда.
Вири меле, Мелик киме.
Гаф сифте лагъайдан, кар сифте авурданди я.
Гатун тавур дуьгъудикай аш жедач.
ГъакI ацукъдалди, кицIериз къван гайитIа хъсан я.
Гъарда вичи цайиди гуьда.
Душман текъенмаз, кIвалах тавунмаз, алатдач.
Зегъмет чIугурда лезетни къачуда.
Итим кIвалахда чир жеда.
Ксай месик иситIа жагъидач.
Къенин кIвалах пакадал вегъемир.
Къуьлуьн фаз ракъун руфун кIанда.
Къекъвей кIваче цаз акъада.
КIвалах тавур перци муьрхъ къада.
Лежбердин хзан фад къарагъда.
Недайла чIехи тIур къада, кIвалахдайла серии къур.
Нехирбандиз гуьл, балугъчидиз гуьл.
Са юкъуз кIвалах, къве юкъуз рагъ гуз цлахъ.
Уртах фу хъра тахъуй.
Фикирди фу гудач, кIвалахди гуда.
Фу авачир кIвале къал жеда.
Фу гайи кас халкъдин рикIелай садрани алатдач.
Цавай атуьй - сиве гъатуьй.
Цан цайидаз цуру нек, тIамбул ягъайдаз фири нек.
Чубандиз кIан хъайитIа, къунакай ниси хкудда.
Ялдай яц гъамиша вилик жеда.

II

Ватан, халкъ, гъурбат

Ватандин къадир гъурбатда чир жеда.
Ватан кIвал я, халкъни - хзан.
Диде такIандаз Ватанни кIан жедач.
Дидеди хва Ватан хуьн патал хазва.
Халкъ кIаниди халкъдин арада жеда.
Халкъ хвейиди халкъдини хуьда.
Халкъдиз яб тагай пачагъ фад тахтунай аватда.
Хуьре чарабур гъурбатда стхаяр жеда.
Элдин гужлувал - сел дин гужлувал.
Ярдивай къакъатайди ирид йисуз, Ватандивай къакъатайди - уьмуьрлух шехьда.
Яд уьлкведа пачагъ жедалди, жуван Ватанда лежбер хъун хъсан я.

III

Акьул, камал, мердвал, намердвал

Акьул маса къачуз жедай затI туш.
Акьул, хъанайтIа, делидазни кIандай.
Ам акьулдилай гуж пара авай инсан я.

Вак акваз, геле къекъемир.
ВацІал тухуда, яд тагана хкида.
Гъиле авайди акъудна, цава авайдахъ калтугмир.
Эвелдай къведай акъул эхирдай къведа.
Жува чІехи авур бармак жуван вилера гъатда.
Жувалай чІехи къванцелни меслят гъваш.
Итим тирдаз гапурдилай гафуни гзаф тІарда.
Къанажагъ маса къачуз жедач.
Лагъайди ахмакъ хъайитІани, ван хъайиди герек акъуллу жен.
Лугъуникай вуч дад ава, акъул жуван къиле кІанда.
Меци датІайди гапурди атІудач.
Мез ава къил хуьдай, мез ава къил хадай.
Мез итимдиз душман я.
Сад туьнт хъайила, масад кисна кІанда.
Хъсанвал гъарда жув патал ийизва.
Хъсанвал жедачтІа, писвални ийимир.
Хъсандаз - гъурмет, писдаз - лянет.
Чарадан кІвалелай жуван къазма хъсан я.
Чарадавай хабар яхъ, жуваз чидайвал ая.

IV

[Девлетлувал, кесибвал; тухди, гишинди](#)

Авачирвеликай гъуцарни бизар я.
Ажуз ламрал къвед акъахда.
АцІай гатІал алай итим къиляй акъатда.
АцІай гатІал алайдан мез яргъи жеда.
Виш балкІан авайди са тІвалунихъ муьгътеж жеда.
Гишинди фуахъ къекъведа, тухди бахтунихъ.
Гишила къекъведалди, тухдиз кьин хъсан я.
Гишиндаз вири гишин хъиз жеда, тухдаз вири тух.
Гъакимдин великай фимир, балкІандин кьулухъай.
Дарвилихъ гегъеншвални жеда.
Дарвили кесиб дагъдиз акъудда, девлетлу арандиз.
Девлетлудаз пул, кесибдиз аялар бул.
Инсан кесиб хъана, гъайван зайиф хъана кьин тавурай.
Кесиб гъамамдиз фейила чими ци мурк къада.
Пул авайдаз базар я, авачирдаз азар.
Руфун гишиндаз ахвар къведач.
Са югъ такуна кесибни рекъидач.
Шалвар алачирдаз къве юкІ хун ахварай аквада.

V

[Гъахъвал - гъахъсузвал, бахтлувал - бедбахтвал](#)

Авайвал лагъайла, сив патахъ жеда.
Бахтни бала меци гъида.
Вад чулав йикъахъ са лацу югъ гала.
Гъахъунихъ къекъведайдаз гъахъ жигъидалди чан туьтуьнай акъатда.
Гъина гъахъ аватІа, гъана бахтни ава.
Гъахъ гъуьлени батмиш жедач.
Гъахъ эхир винел акъатда.
Дуьз гафуни рикІяй тІеквен акъудда.
Етимдиз йикъар аквадач, есирдиз - ракъар.
Жуваз такІан кІвалах масадазни ийимир.
Зулумдин эхир яргъал фидач.
Итимдин гаф сад жеда.

Кесибдин бахт къарагъайла, вич ахварал фида.
Къиникъ хиве яхъ, гафунилай элкъвемир.
Къелни фу неъ, гъахълувал хуъх.
Тур види, гардан зиди.
Хажалат такурди къуъзуъ жедач.
Чарадан хандакІдиз юкІ ямир.
Яргълди хъуй, рехъ дуъзди хъуй.
Япариз ван хъайиди тур, вилериз акурди лагъ.

46

[Игитвал, къегълвал, алчавал](#)

ВикІегъдаз бахтуни куъмекда
Эвердаиди ярх хъуниз килигдич.
Зирек инсандин хуоук дагъларивай дурум гуз жедач.
Игит игитвилелди рекъида.
Игит къейилани игит я.
Игитдин хер хурал жеда.
Игит къейила, тІвар амукъда, устІар къейила, кар.
Итим садра рекъида, кичІеди вишра.
КичІедакай дуст къамир.
КичІеди фад киці къада.
КичІе виле къал акъада.
КичІе хъайидаз сад къвед хъиз аквада.
Къегъл итимдиз межлисда чка жагъида.
Къегъл женгина, дуст кІеве гъатайла чир жеда.
Къуърен рикІ авай аждагъан.
КІеве гъатаи чкадал ажузвал ийимир.
Лезги намусди рекъида, цІегъ чумахъди.
Намуссузвилелди дуланмиш жедалди, намуслувилелди къиникъ хъсан я.
Са кардикай кичІе хъайила, а кар фад къилел къведа.

VII

[Чирвал, илим, кІел-кхъин](#)

Алимди чирвилерал, девлетлуда хазинадал дамахда.
Арифдаз ишара бес я.
Бубайрин мисалар гафарин къадакъар я.
ВацІу чил атІуда, гафуни - итим.
Вири таб я, илим - гъахъ.
Вич кІелиз фидайла, зун кІелна хквезвай.
Гзаф чидаиди тІимил рахада.
Кхъейди квадриз жедач.
Къелем патахъди ятІани, кхъин дуъз ийида.
Юелайдан вилер экуъ, кІел тавурдан вилер буъркъуъ жеда.
Сенят инсандин хазина я.
УстІардин гъилер къизил я, ашукъдин бейтер къезил я.
Чирвили вацІ акъвазарда.
Чирвал мугъман, акъул иеси я.

VIII

[Адетар, яшайиш](#)

Ажуз кас акъахай балкІанди къецІвал ийида.
Азраил чандин, мирес малдин къайгъудик жеда.
Аял къепІинамаз, дана епинамаз вердишарна кІанда.
Багъиш авур балкІандин сарариз килигдич.

Вахтундамаз свас гъайиди, пакам кыляй фу тГуърди пашман жедач.
Вичи атГай фуруз вич аватда.
Гзаф килигай неКедаи иви аквада.
Гишиндаз тухдакай юлдаш жедач.
Жув буба тахъанамаз, бубад къадир чир жедач.
Жибин ичИдаз дуьнья мичИи жеда.
ИчИи къапуни гзаф ванда.
Итимдихъ галаз рекъиз тевенмаз, итимвал чир жедач.
Квар амаз гичин хада.
Къуншидаллай паб гъайи касдин рикI динж жедач.
Кузвай чкадай гум акъатда.
КВалин ярашугъ аял, суфрадин ярашугъ мугъман я.
Ма лагъай затI негъ жеда.
Цегъ тГуърдан кылел цай куда.

IX

Аллагъ, динэгълияр, фекъияр

Аллагъ патал каци къифни къадач.
Аллагъди гайила - гуда, кайила - куда.
Гишила женнетдиз фидалди, тухдиз жегъеннемдиз фин хъсан я.
Гъуцаривай чГуриз тахъай кIвал къумари чГурда.
Женнетни жегъеннем чилерал ала.
Жуван бисмиллагъ пуч ийимир.
МискIндиз къуьрен кIвач аватна.
МискIин чГурна, ким эцигна.
Ни ганач, гъуцари ганач.
Фекъиди садакъа гудач.
Фекъидиз фекъидикай гъяз къведач.
Фекъи никай хъайитГани жеда, итим хъунухъ герек я.
Чуп вегъейла, кесибдиз тГур, фекъидиз кур акъатна.
Чара атГайла, сиратГал муькъвелейни фида.
ШейтIандин япар биши хъурай.

X

Дуствал, муьгъуьбоат

Акьулсуз дустунилай акьуллу душман хъсан я.
Виш сефер хъсанвал ая, тек са сефер писвал.
Гъар акатайдаз сир лугъумир.
Гъуьрмет авай чкада берекатни жеда.
ДакIан ярдиз яр лагъайла, эхир кыл пашман жеда.
Дуст къун регъят я, дуствал кылиз тухун четин.
Дуст къван душманни ава.
Дуст, кIеве гъатайла, чир жеда.
Дустни душман четин юкъуз чир жеда.
Дуст чинал, душман къулухъай рахада.
Куьгъне душмандикай дуст жедач.
Къуншидив дуствилел эгечI, анжах сергъят чГурмир.
Пис юлдаш гъуьлягъдилай бетер жеда.
Хъсан дуст еке хазина я.
Хъсан дуст пис юкъуз герек къведа.
Хъсан къунши стхадила хъсан я.
Яр чарадан, тIвар жуван.

XI

Инсан, инсанвал

Адахъ буй ава, суй авач.
Алим хьунухъ регьят я, итим хьунухъ четин.
Акьул бармакда ваъ, кьиле жеда.
Дагъ къван авайдан гуьгъуьна нуькІ къван авайди тахьурай.
Девлетди инсан буьркъуь ийида.
Инсан яз атана, инсан яз хьфена.
Инсандин чІуру тІвар акъатдалди, вил акъатун хьсан я.
Къуьншуьдал хьуьремир ви кьилелни къведа.
КІвалах масада авурла, жуван чандиз регьят жеда, жува авурла, рикІз.
Кесибдин ван садазни къведач.
Кеве гьатайла, вакІаз буба лагъ.
Жува къазанмишай гьуьрмет квахьдач.
Нефсиниз такІанди са чукІул я.
Пехил касдин эхир пехир жеда.
Раб кутада, риб хкудда.
Санал тІуьр фу квадармир.
Угъри вичин месел рекьидач.
Угъривилихъ эхир жедач.
Фад хкаж хьайиди, фад аватни ийида.
Хьел атунин эвел деливал я, эхир пашманвал.
Хьел атайла, акьул катда.
Эвел фикир ая, ахпа рахух.
Эвер тавур чкадиз фимир, фейи чкада яргьгал акъвазмир.
Я умуд квайди кІанда, я бурж.
Яргьидан акьул дабанда жеда.
Яц тукІуналди тІвар алатдач.

XII

Насигъатар

Абур маса гумир.
Агъур ацукъна, агъур къарагъ.
Алакъ тийир кардик экечІмир.
Алачир гаф лугъумир.
Аялрин арада тафават твамир.
Вилиз такур кардихъ агъамир.
Вилер амаз, чинал кап эциг.
Вири гана чил къачу.
Гаф адан къадир авай инсандиз лагъ.
Гзаф кьинер къазвайдахъ агъамир.
Гзаф яб це, тІимил рахух.
Гимичи гимидай акъудмир.
Гишила рекъиз хьайитІани, чуьнуьхмир.
Гъиле къур кар кьилиз акъуд.
Душмандиз лукІвал ийимир.
Жанавурдал хеб тапшурмишмир.
Кар туькІвейла, базарда акъвазмир. ..
Кьулан вацІу хьиз, къве падни ямир.
Мугъмандиз чин чІурмир.
Рекъидайлани итимвал хуьх.
Тар къурайтІа, цил хуьх.
Цавук гулар кутамир.
ЧарчІин цІилинал цуькІ экІямир.
Яракъ хциз яхъ.

МИСКИАЛАР

I

Инсандикай ва адахъ галаз алакълалу затларикай

Гагъ къамал, гагъ пелел.
Йифиз къилихъ, юкъуз къилел (бармак).
Чеб клеви дустар, са цлал вад усглар (гъилин туплар).
"Ша!" лагъайла, къведач,
"Къвемир!" лагъайла, къведа (прузар).
Юкъуз къекъведа, йифиз ракларин къулухъ кусуда (клевачин къапар).
Са цла къве стха, сад-садаз такваз (вилер).
Хиялдилай деринди,
Ксай члавуз ширинди (ахвар).
Вилиз такваз, рикле акъаз (пис гаф).
Якун яйлахда кларабдин клелер (сарар).
Мичли тлекве пехъи жанавур (гуълле).
Вич гъвечиди, кар члехиди (раб).
Нехиш-нехиш къерех ава,
Вад клвализ са рехъ ава (бегълеяр).
Къуд пад гъул, къула цлай (самовар).
Вири анай аквада, мез авачиз рахада (ктаб).
Къуд стхадал са бармак (стол).
Уърдег гъуле, тум къере (кавча).
Къуларин султан, гешиндаз дарман (къажгъан).
Инал рахада, анал кар аквада (тфенг).
Игитдин юкъва, душмандиз мукъва (гапур).

II

Зегъметдикай ва майишатдихъ галаз алакълалу затларикай

Балкландилай къакъанди, кицлелайни аскланди (пурар).
Экъечлда къилел клуф хци женжел (карч).
Звериз-звериз къугъвада, къугъвадайла дакльвада (чхрадаллай клент).

Чи клвале са кас ава,
Клвалах чидай свас ава.
Я рахадач, гъарайдач,
Вич къулавай къарагъдач (маша).

Руфуни неда, далудай акъатда (ранда).
Инсан туш - къекъведа,
Гъайван туш - члугвада,
Жунгав туш - бугъ яда,
Къармахрив чил къазуниз,
Цаз, техилар гуз кланда (трактор).
Сарар ава, мишер туш,
Клуф хци я, ништлер туш (мукал).
Са япай ван къведа, са япай рахада (телефон).
Гъамиша жув галайвал ядайди (ракъуч).
Бармак гатазмаз, агъуз фидайди (масмар).
Рикл кларасдин къенева, кхъидайдан гъилева (карандаш).
Вич анал, ван атланал (зенг).

III

Гъайванрикай, къушарикай, гъашаратрикай

Ам авачир уълкве жеч, Чилин кІаник чІемед къеч (муънуьгъ).
Чилин кІаник зардин къирмаж (гъуьлягъ).
Мичи чІавуз къведайди, кІвалах тийиз недайди (къиф).
Регъимсуз я ам, вич хперин душман (жанавур).
Чи гьенел са къиб ала, далудал виш риб ала (къуьгъуьр).
Хам хадича гам хътин. Япар яргъи лам хътин (къуьр).
Къураматдал гад ала, Винел даим яд ала (къиб).
Чуру якІун, сив кІарабдин (кІек).
Пакамахъ фад къарагъда, кака хада гъарайда (верч).
Лув гуда цаварал, ксуда рагарал (лекъ).
Багълар тамар, серии я, Манийрин ван ширин я (билбил).
И пад тахта, а пад тахта, Шакъулибег утагъда (таран квак).
Сад я чпин рахунни, Шагъни ава, къушунни (чІижер).
Чуп-Чулав я куьлуь рекъер, Инал, анал цІиргъи-цІиргъер (цеквер).

50

Салан майвайрикай ва жуьреба-жуьре набататрикай

Къацу чІурал яру хал (некъи).
Буба туькъуьл, диде кІеви, бала ширин (кІерец).
Винел пад мехмер, къене пад шекер (шефтел).
Пешер даим киацубур, вилер чІулав, лацубур (ципицІар).
Чи гьенел са тар ала, ал яру хутар ала (пІинияр).
Чилин кІаник гъуту-гъутар (картуфар).
Чилин кІаник рипе-рипер (газарар),
Вич бустанда авайди, агъзур перем алайди (келем).
Юкъуз гьенер шиткида, йифиз кІвале къаткида (кул).
Дамахзава ада вичел: Вич - яргъандик, чуру - къецел (гъажикІа).
Вацракай хъелда, ракъиниз хъуьреда (ракъинин цуьк).
Жегъил чІавуз къацуди, къуьзуь чІавуз лацуди (серкІв).
Къил даим вине, цицІибар къене (хвешхвеш).

V

Тебиатдикай

Зардин къирмаж дагъдин къулухъ жеда хкаж (цІайлапан).
Вилер ци тухуда, вичи мани лугъуда (вацІ).
Пуд стхади кІватІда, са стхади неда (къуьд).
Вилиз аквадач, гъилиз къведач, Гъикъван тІуьртІани, тух жедач (гъава).
Гъилер, кІвачер авачиз гъакІ, Вичи вичиз ахъайда рак (гар).
Дагъдин кукІвал къизил хунча (рагъ).
Цик акатда – къежидач, Рагалай аватда - рекъидач (хъен).
Вичи гуда гъамиша нур, Цавун къулал магъидин кур (варз).
Яргъи рекъел куьруь халича (муьгъ).
Эллерин къаргъиш, шуьшейрал нехиш (аяз).
Са чубанди агъзур хъб хуьзва (варзни гъетер).
ЦІу кудач, це батмиш жедач (мурк).
Эвер тавур мугъман (йиф).
Яру яц ацуькиз, чІулав яц къарагъиз (цІайни, гум).
ЦІай галачиз къведай гум (циф).

МАХАР

ГЪАЙВАНРИКАЙ МАХАР

ДЕВЕНИ, СИКИНИ, ЖАНАВУРНИ СЕВ

Хъана, хъанач къван са деве. Къарикай са юкъуз и деве къил хуъз калуз физвайла, и дал са сикІ гьалтна. И сикІре идавай жузуна:

- Я стха деве, вун гъиниз физва?
- Калуз къил хуъз, - лагъана деведи.
- Зунни ваз юлдаш хъуй.
- Хъуй ман, стха, акъах зи кІула.

И сикІ деведин кІула акъахна, ибур фена. Са къадар рекъиз фейила, ибурал гьалтна са жанавур. Жанавурди ибурувай жузуна:

- Куън гъиниз физва?
- Чун къил хуъз калуз физва.
- Зунни квез юлдаш, - лагъана жанавурди.
- Хъуй ман, стха.

Жанавурни деведин кІула акъахна. Са арадилай абурагьалтна са сев. И севрени ибурувай жузуна:

- Я стхаяр, куън гъиниз физва?
- Чун калуз къил хуъз физва.
- Зунни квез юлдаш.
- Хъуй ман, стха, - лагъана ибуру. И севни деведин кІула акъахна, ибур фена.

Чуъл атІуз, мензил атІуз, тепе атІуз фена ибур, агакъна калуз. Ина ибур са хелвет дерада яшамиш жез амукъна.

Атана къуъд мукъвал хъана. Ибуруз недай затІ жагъун хъувунач. СикІре жанавурдизни севрез лагъана:

- Ша чна и деве тукІван.
- Яъ, вун дели хъанвани, вуч я? - лагъана севрени жанавурди. Чавай акъван еке деве тукІваз жедани?
- Куъне заз куъмек авуртІа, адан кар за аквада. Севни жанавур рази хъана.

Са йифиз ибур вири ацукънавайла, сикІре деведиз лагъана:

- Я стха деве, къуъд атана чи ракларихъ акъвазнава, чуъллера мад векъни амач, ваз хъуьтІуъз недай алафарни, я мухни авач. ИкІ килигиз акъвазуналди кар тукІуьдач, вуна гиламаз жуван къайгъу чІугуна кІанда. Цинин къуъдни гзаф кІеви жада лугъуз хабарар ава.
- Я стха, зунни мягътел хъанва, зазни чидач, за вуч ийидатІа, - лагъана деведи.
- За са кар фикирна, чидач ман, вун рази жедатІа?
- Лагъ кван, вуна вуч кар фикирнаватІа.
- За фикир авунвайди ам я хъи, чна вун калун мухахъ тукІван, гъам вун цинин хъуьтІуьн азиятдикайни хкатда, гъам ваз къведай хъуьтІуьз недай мухни жада.
- Лап хъсан фикир я, стха, - лагъана деведи.

Пака югъ хъайила, деве ярх хъана къаткана. Севрени, жана-вурдини сикІре ам тукІуна, алажна, якІар кукІварна. Ахпа жанавурди сикІрезни севрез лагъана:

- Куъне фена ратар, руфунар, лекъер, тухулар чуъхвена хкваш. Булахдал тухвана, и затІар чуъхуьдайла, сикІре лагъана:
- Я къей стха сев, ша чна ибурукай са тІимил нен. Севре лагъана:
- Ибур жанавурди гъисабнава, ибурукай кими хъайила, чна вуч жаваб гуда?

СикІре лагъана:

- Жанавурди вавай жузурла, вун заз килиг, адаз жаваб за гуда.

Ибуру рикІни са тІимил ратар тІуьна.

Ибур кІвализ хтайла, жанавур килигайтІа - рикІ амач.

- Инавай рикІ гъинава?
- РикІ авайтІа, ада вич тукІваз тадайни? - лагъана сикІре. Жанавурди ратар гъисабна - ратарикайни кими хъанвай.
- Ратар гъикІ хъана? - лагъана жанавурди. Ада икІ лагъайла, сев элкъвена сикІрез килигна.
- ТІуьн вичи авурла, заз килигна гъа! - лагъана сикІре. Жанавур севрел тепилмиш хъана, сев катна.

Сев кат, жанавур

калтуг. И чІавуз сикІре иналлай якІар вири вичин тІеквендиз чІугуна.

Са вахтунда жанавур хтана, килигайтІа. 4- чпи тукІур деведин якІар амач. - ЯкІар гъикІ хъана? - лагъана жанавурди хабар къуна.

- Вучтин якІар? - лагъана сикІре.
- Я къей хва, чна инал деве тукІуначирни?

- Деве вучтинди я, вун ахварай рахазвани, вуча? - лагъана сикIре.

Жанавурдиз хъел атана, ам сикIрехъ калтугна. СикI катна, вичин тIеквендиз хъфена. Идан гуьгъуналлаз жанавурни тIеквендиз гъахъна, ам и тIеквенда акIана. Ам гзаф алахъна, мад адавай инай экъечIиз хъанач. СикIрез экъечIдай маса рехъ авай къван. Им гъанай экъечIна, атана къулухъай ида жанавур нез башламишна. Жана-вурди жузуна:

- Вуна вучзава?

- Хейлин вахт тир заз як жагъун тавуна, якIухъ вил хъанвай, гъахъняй са тIимил як незва за, - лагъана сикIре.

Жанавурди лагъана:

- Зи вилерив хъсан пияр гва, ша, виликай неъ.

СикIре лагъана: - Вуна хажалат чIугвамир, гъанивни агакъда зун: хъуьтIуьн тум гъеле яргъи я.

ШИЧАН БИКЕ

Хъана къван, хъанач къван са къиф. Идахъ Шичан бике лугъудай са руш авай. Къуьзуь къифре гъамиша вичин рушаз: "Чан руш, кIвалаяй экъечIмир, Мастанан гъиле гъатайтIа, ада ви тифтиф цавуз акъудда, чан аламаз туькъуьнда", - лугъуз хъана. Рушаз дидеди и гафар вич къуьзуь хъанвайвиляй лугъузвай гафар хъиз авай. Гъа икI хейлин вахтар алатна. Шичан бикедикай тум яргъи, кIвачерал какъан бегъем къиф хъана. Анжах адаз гъеле дуьньядикай хабар авачир.

Дидедихъай кичIела адавай гъеле тIеквендай экъечIиз хъанвачир.

Йикъарикай са юкъуз диде герек тир зун-вун къачуз базардиз фена. Диде алатайла, Шичан бикедиз гзаф шад хъана: "Диде хкведалди фена дуьньяда вил экъуьрда, жуваз са гъуьл аквада", - лагъана, ам тIеквендай экъечIа.

Шичан бике дугъриданни агакънавай, гъуьлуьз фидай вахтни хъанвай, амма адаз низ финиф лазим ятIа, гъеле чизвачир.

Пеквендай экъечIамазди, адаз тум хкажна акъвазнавай Алабаш акуна. Хаздин кIурт алай Шичан бике акурла, Алабаш вилер атIумна адаз килигна.

- Шичан бике, вун гъиниз физва? - хабар къуна ада.

- Зун жуваз гъуьл акваз.

- Вун заз ша ман!

- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес аваз хъайитIа, къведа. КицIи вичин тIиш цавуз хкажна, ахпа атIуз-атIуз гъарайна:

- Ам! Ам! Ам! Ам!

- Вув-в, вуч рикIиз къайи сес авай гъайван я вун?! Завай вун хътинбуруз гъуьлуьз физ жедач, - лагъана, Шичан бикедиз элячIна физ кIанзавайла, кицIиз мад са вуч ятIани лугъуз кIанзавай.

Амма Шичан бикеди адан гаф атIана:

- Вунни къий, ви сесни,

Вун квай къайи месни! - лагъана.

Шичан бике къе :ъвез-къекъвез ратIарал акъатна. Ина жагъа яру газар хъиз хъанвай кIек акъвазнавай. Шичан бике акурла, ада "Къу-къу-къу!" авуна, вич алайдакай хабар гана. Ахпа чIулав хаздин пальто алай бикедивай ада: "Шичан бике, вун гъиниз физва?" - лагъана, хабар къуна.

- Зун жуваз са гъуьл акваз физва, - жаваб гана къифре.

- Вун заз ша ман!

- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес хъайитIа, къведа.

- КIекре вичин лувар юзурна, ахпа гардан хкажна, авай къуват эцигна, гъарайна:

- Уь-уь-уь-уь-уь!

Уь-уь ягъайдалай къулухъ ам чилиз килигна. КIекрез, вичин сес галуькайла, чил хъиткъинай хъиз хъанай.

Шичан бикедиз кIекрен ван бегенмиш хъанач. Адаз чуькъни тавуна, хъфиз ю^нзавайла, "гъикI хъана бегенмиш хъанани, хъсан сес авани захъ?" - хабар къуна кIекре.

Шичан бикедиз кIекрехъ галаз рахазни кIан хъанач. Ада:

- Вунни къий, ви сесни,

Вун квай къайи месни! - лагъана.

Шичан бике гила вичин къил туькIвей патахъ физвай. Садлагъана адаз къарада ацукънавай эйбежер са гъайван акуна. Им амиш тир. ЧIулав хаздин кIурт алай къиф акунмазди, амишди вичин къил хкажна:

- Шичан бике, вун гъиниз физва?

- Зун жуваз гъуъл акваз, - жаваб гана кьифре.

- Вун заз ша ман!

Шичан бикеди адаз гъич жавабни ганач. Михъиз къарадай ктад хъанвай адаз вуч жаваб гуда къван! Идалай алава экъисай еке вилерни, чарх янавай зурба крчарни адаз хуш хъанвачир.

"Идани, вичивай хъайитІа, исятда вичиз атун теклиф ийизва. Вунни кый ви сесни, вун квай къац(ай месни)" - гафар вичи-вичик тикрар авуна хъфид; йла, адан рикел гъамиша вичин дидеди лугъудай "жува-жув вагъши Мастанакай хуьх, ам кьифериз инсаф ййидайди туш!" - гафар хтана. Шичан бикедиз гамиш гъа и вагъши гъайван тир Мастан хъиз хъана. Ам тадиз адахъай катна.

Са къадар мензилдиз фейидалай гуьгъуьниз Шичан бикедал руквада къатадзавай лам гьалтна. Ам Михъиз руквадай хъанвай. Гъар са кам къачурла, адакай са рипе руг кІвахъзавай. Хаздин кІурт алай Шичан бике акурла, ам вичикай руг кІвадар тийиз алахъна. Ахпа ада:

- Шичан бике, вун гъиниз физваЪ - лагъана, хабар къуна.

- Зун жуваз гъуъл акваз физва!

- Вун заз ша ман!

- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес аваз хъайитІа, къведа. Ламра къулухъ кІвачер кІевиз руквада акІурна, япар хкажна, гъарайна:

- И-а! И-а! И-а!

Ламран эйбежер сес галукайла, Шичан бикедиз кичІе хъана. Тади кваз:

- Вунни кый, ви сесни,

Вун квай чиркин месни! - лагъана, ам вичин тІеквен галай патахъ катна.

"Пеквендиз мукъва хъайила, Шичан бикедал Мастан гьалтна. Ам къуд кІвачни цавуз хкажна, ракъиник ксанвай. ЦаругъвергъветІ, кьифрен ших-ширихдин ван галукайла, тадиз уях хъана. Гила ам, вилер экъисна, Шичан бикедиз килигзавай. Шичан бикедизни ЦаругъвергъветІ бегенмиш хъана. Адал зулар-зулар хъанвай хаздин кІурт алай.

. - Гъуьлуьз фейитІа, - лагъана Шичан бикеди вичи-вичик, зун гъа ихътиндаз фида. Аквар гьаларай, девлетлу, тІвар-ван авай беглерикай я. Къиф гъа и хиялрик кумаз, Мастана адавай хабар къуна:

- Шичан бике, вун гъиниз физва?

- Зун жуваз гъуъл акваз.

- Вун заз ша ман!

—г Са мани лагъ, эгер сес ширинди хъайитІа, къведа. Мастана эвел вичин пІузаррилай мез эяна, ахпа яваш сесиналди: "Мяу! Мяу! Мяу!" авуна.

- Лагъ, - лагъана Шичан бикеди, - вуч ширин сес авай гъайван я. Ваз тефейла, зун низ фида къван! Зунни вун юлдаш'ар, гъамишалиг сирдашар!" - лагъана, кьифрез Мастанан патав физ кІанзавай арада адан япарихъ къуьзуь кьифрен „алаба квай ван галукайна.

- Гъиниз физва, ахмакъ. Тадиз тІеквендиз катІ Ам Мастан я. Ада ви тифтиф цавуз акъудда.

Дидедин гъалаба квай ван галукайла, Шичан бике тадиз тІеквендиз'гъахъ ъувуна.

—Гъайиф, - лагъана вичи-вичик Мастана, Шичан бике тІеквендиз гъахъ хъувурла, - манияр лугъуз адахъ галаз уюнар акъудун зи квез герек тир! Халкъариз ван хъайитІа, вирида зал хъуьруьнар ийида: заз Шичан бикеди алдатмишай Мастан лугъуда, акІ хъайила, жуван сир жуван рикле хвейитІа, хъсан я.

Гъа икІ, Шичан бике Мастанан саракай хкатна.

СИКІНИ ЖАНАВУР

Са сикІрез са сеферда ктаб жагъана къван. Имни, и ктаб ахъайна, ацукънавайла, са жанавурдиз акуна. Жанавурди идавай жузуна: "А ви вилик квайди вуч я?" СикІре лагъана: "Им зи ктаб я". Жанавурди лагъана: "Ваз кІелизни чидани?" СикІре лагъана: "Вагъ, ам вуч-гаф я? Захъ яхцІур сухта ава, къанни цІуд йис я за сухтайриз таре гуз". Жанавурди лагъана: "АкІ ятІа, на зи аялризни таре гана кІанда". СикІре лагъана: "Гзаф хъсан жеда". Вичин аялар гъана, сикІрел тапшурмишна, жанавурди сикІревай жузуна: "Квез кІани-такІан авани?" СикІре адаз лагъана: "Заз кІандайди ви сагъвал я, амма ви аялриз кІуртар авун патал са тІимил кІелерин хъицикъар кІан жеда". Хъицикъар тухун айиб кар я лагъана, жанавурди сикІрен кІвализ са къанни цІуд кІел тухвана. СикІре адаз лагъана: "Мад вун гатфаралди атун герек туш". Жанавурни архайин хъана, хъфена. СикІрени эвел жанавурдин аялар тІуьна, ахпа йикъа са-са кІел нез башламишна.

Гатфар хъайила, жанавур вичин аялрал кьил члугваз, сикIрен кIвализ фена. Ида сикIревай жузуна: "Зи аялар гьинва?" СикIре идаз лагъана: "Къе жуьмя югъ яз акурла, сухтаяр сейрдиз фенва, ви аяларни абурухъ галаз фенва: къе ваз аялар аквадач, вун пака ша". Жанавур хъфейла, сикIрез чир хъана хьи, вич жанавурди рекьидайди я. Имни инай экъечIна фена, са регъве акъвазна. Жанавур пака къуз сикIрен кIвализ фена, килигайтIа, кIвале касни амач. Идаз вичиз сикIре амал авур чIал чир хъана. Хъел атана, ам сикIрехъ къекъез фена. СикI адаз са регъвий жагъана. Жанавур вичел тепилмиш хъанмазди, сикIре адаз лагъана: "Я стха, на зун куьз рекьиде, зи тахсир вуч я?" Ида лагъана: "Вал тапшурмишай аялар гьинва?" СикI мягтел хъана: "Вуч аялар?" Жанавурди лагъана: "Зи аялар за ви кьилив кIелиз гъанвачирни?" СикIре лагъана: "Вагъ, кIелун гьинай, зун гьинай, зи ата-бубадин пеше и регъуьз къуллугъ авун хъайид я, зи бубани и регъве къена, къад йис я зун и регъве аваз". Жанавурди идаз лагъана: "АкI ятIа, на зазни регъуьхбанвал чира тIун". СикIре лагъана: "АкI ятIа, на и регъуьн къванцик ви кьил кутур, за ваз и регъуьн тегьерар къалурун". Жанавур регъуьн къванцик кьил кутуна акъвазна. СикIрени фена, регъуьхъ яд акална. Регъв элкьвенмаз, жанавурдин кьилин хамар алаж хъана.

И сикIни катна фена, са кIунтIал куткунар храз акъвазна. Жанавурни регъвий экъечIа, ина-ана къекъвена, килигайтIа, сикI са кIунтIал алазва. Имни тепилмиш хъана, сикIрел фидайла, сикIре лагъана: "Я чан стха, на зун куьз рекьиде, зи тахсир вуч я?" Жанавурди лагъана: Тъарамзада, зи аялар тIурди бес тахъана, зи кьилни регъуьк кутуна! Мад зун вавай алцуруриз жедач гъа!" И сикIре лагъана: "Валлагъ, стха, ам зун туш, зи ата-бубадин пеше и кIунтIал куткунар хурун хъайид я. ИкI лагъайла, жанавур чIалахъ хъана, ада сикIревай тIалабна: "АкI ятIа, на зазни куткунар храз чира тIун". СикIре лагъана: "АкI ятIа, ша, вун и куткундин къене ацукъ, за хран, на фагъум ая". Жанавур куткундиз гъахъайла, сикIре куткундин къе кьилни кIевирна, ахпа куткун гуьнедай агъуз авадарна. И гуьнедин кIане хипер гвай чубанар авай къван. И сикIре гъарайна: "Я чубанар, инай къезвай куткунда куь хипер недай душман ава". Чубанар килигайтIа: куткунда са жанавур ава. Ибуру ам, гатана-гатана, къена.

ВЕРВЕЛАГ ХАЛА

Хъана къван, хъанач къван са Вервелаг хала. Гатфар хъайила, ада вичиз са къакъан таран кукIва муг авуна. Ина ада какаяр хана, пуд шараг ахъайна. Шарагар хъуьтуьл туьк алай, хьипи кIуфар авай бицIбур тир. Вервелаг халадиз абур гзаф кIандай. Абур ада къуд патахъай шарар, цицIер ва маса недай затIар гъиз, хуьз хъана.

Къарикай са къуз са аждагъандиз и Вервелаг халадин муг авай чка акуна. Ада атана Вервелаг халадиз лагъана:

- Вервелаг хала, верг хала! Тумунив яна, тар кIаняй акъудда, сухавди яна, пут алудда. Вегъ кван бубадиз са шараг.

Вервелаг халадиз кичIе хъана, ада шехъиз-шехъиз вичин шарагриз лагъана: Тъим вегъин, гъим тан, балаяр дидедин!" Чара хъанач, са шараг вегъена. Аждагъандини ам туькъуьнна.

Пака юкъуз аждагъан мад атана:

- Вервелаг хала, верг хала! Тумунив яна, тар кIаняй акъудда, сухавди яна пут алудда. Вегъ кван, бубадиз са шараг, - лагъана.

Вервелаг халадиз чара хъанач, ада шехъиз-шехъиз мад са шараг вегъена. Имни аждагъанди туькъуьнна.

Аждагъан хъфейла, Вервелаг хала таран хилел ацукъна, шехъиз акурла, са сикI атана, хабар къуна: "Я Вервелаг хала, верг хала, вун вуч из шехъзава?"

- Зун шехъ тавуна, вуж шехърай, - лагъана Вервелаг халади.

- Гъар къуз аждагъанди, къез, заз лугъуьза: "Вервелаг хала, верг хала, тумунив яна, тар кIаняй акъудда, сухавди яна, пут алудда. Вегъ бубадиз са шараг". Зани кичIевилляй гъар юкъуз са шараг гуьза. Пуд шарагдикай гила амайди сад я.

- Пака аждагъанди атана ваз гъакI лагъайла, - меслят гана сикIре, - вуна адаз лагъ: "Свах ви къурунинди хъуй, тум ви чакъулдинди! Квахъ, гъаясуз!" Эгер ада вавай "и гафар ваз ни чирна?" лагъана жузуртIа, вуна адаз лагъ: "АтIа дингерал алай Къукъ халади".

- Гзаф хъсан я, гъа вуна лагъайвал ийида за, - лагъана Вервелаг халади.

Пака юкъуз мад атана, аждагъанди лагъана:

- Вервелаг хала, верг хала! Тумунив яна, тар кIаняй акъудда, сухав яна пут алудда. Вегъ кван, бубадиз са шараг.

- Свах ви къурунинди хъуй, тум ви чакъулдинди. Квахъ, гъаясуз!

- лагъана Вервелаг халади.

—Х Ваз а гафар ни чирна? - хабар къуна аждагъанди.

- АтIа дингерал алай Къукъ халади, - лагъана Вервелаг халади. ИкI лагъайла, аждагъанди, чукурна фена, дингерал алай Къукъ

халадин кIулаз хкадарна. Аждагъан кIула акъахнамазди, Къукъ лув гана, цавуз экъечIа. ЭкъечIна, экъечIа, ахпа аждагъандивай хабар къуна: "Чил къакъандани, цав?"

- Цав, - лагъана аждагъанди.

Къукъ мадни цавуз экъечIна, хабар къуна: "Чил къакъандани, цав?"

- Цав, - лагъана аждагъанди.

Къукъра аждагъан мадни цавуз акъудна, акъудна, абур лап цавун аршдиз акъатна, ахпа Къукъра мад жузуна: "Чил къакъандани, цав?"

- Чил, - лагъана аждагъанди.

ИкI лагъанмазди, Къукъра ам вичин кIулай вегъена. Аждагъан чилел аватна, хъиткъинна, пад-пад хъана, адан къеняй Вервелаг халадин къве шарагни ахкъатна. Абур чIив-чIирив "чун хъфида чи дидедин къилив" лугъуз, пур-р-р авуна, лув гана, дидедин патав муказ хъфена.

ЦИНГИЛ-ЦИНГИЛ, НУЪКИ ХАЛА

Хъана къван, хъанач къван са нуькI. Гуьзел багъларани къакъан дагълара къекъез, манияр язавай и нуькIрез дуьньядин дерди-гъалдикай, азиат-зегъметдикай хабар авачир. Ам, гъина аш аватIа, гъана баш ава" лугъуз, къекъезвай. Йикъарикай са юкъуз и нуькIрен кIвачиз цаз акъахна. Гзаф алахъна нуькI, тIимил алахъна нуькI, амма адавай вичин кIвачяй цаз акъудиз хъанач. Вичивай вичиз са куьмекни тахъайла, нуькI "агъи-агъи" акъатиз шехъна. Адаз, шехъайла, вичин кIвачин тIал зайиф жедай хъиз авай, амма тIал къвердавай- къати жезвай. Къуру шехъунрик кеф квачирди чир хъайила, нуькIре, билбилдин патав фена, адавай вичиз са куьмек авун тIалабна. Билбил жерягъвилер квайди тиртIани, адавай нуькIрен кIвачяй цаз ахкъудиз хъанач. Идакай са куьмек тахъайла, нуькI лифрен патав фена. Лифревайни адаз куьмек гуз хъанач, ада нуькI къари-бадедин патав ракъурна: "Гзаф кар чидай къари я. Фицакъра вичин хтул Нариманан кIвачяй ада пуд цаз ахкъудна. Заз им зи вилералди акур кар я", - лагъана.

НуькI, са типIих кIарасарни кIула къуна, къари-бадедин патав фена ва адаз вичин кIвачяй цаз ахкъудун патал минет авуна: "Чан къари баде, - лагъана нуькIре, - заз са куьмек ая. Зи кIвачиз цаз акъахнава. Ам я билбилдивай, я лифревай акъудиз хъанач. Вирида вун жерягъ я лугъузва. Са куьмек ая, чан къари-баде.

Къари-баде нуькIрен кIвачиз килигна, анжах.адавай анай цаз жагъуриз хъанач - къаридин вилериз хъсандиз экв аквазмачир. Эхирдай къариди вичин хчин сусваз эверна ва нуькIрен кIвачяй цаз гъадав акъудиз туна.

кIвачяй цаз акъудайла, нуькIрез гзаф регъят хъана. Ада, цаз къаридал вегъена, са шумудра цава чарх яна, ахпа ам къудгунна вичин мук л хъфена.

Йикъарикай са къуз къаридиз вичин хъраз цIай яна, таза фар ийиз кIанзавай. Гар авай югъ тир. Къари гъикъван алахънатIани, адавай хъар кутаз жезвачир. Эхирдай ада вичин хъраз нуькIрен кIвачяй акъудай цаз вегъена. Гъасятда "гурпна" цIай куькIуьнна, къари-бадедини ирид фу чрана. Гъа и арада бадедин патав атана нуькI акъатна: "Чан къари-баде, - лагъана ада минетдай сесиналди, - зи кIвачяй ахкъудай цаз зав вахце, заз ам герек хъанва".

- Я чан нуькI, - лагъана къариди, - завай ам, хъран цIай туьхвейла, гъаниз вегъин хъана, багъишламиша.

И гафар ван хъайила, нуькI шехъна, ада къари-бадедиз: "Я цаз гахце, я фар гахце!" - лагъана.

Къари-бадедин чара атIана, ада нуькIрев вичи чрай ирид фу вахкана. НуькI, фарни къахчуна, къудгунна са чуьлдиз фена, къакъан са тара ацукъна. КилигайтIа, ина чубанри хиперикай нек ацанва, фу гвачирвиляй, абуру къуру нек хъвазва. Нуьфез чубанрин язух атана. Ада, лув гана фена, абуруз икI лагъана:

- Чубан стхяр, аквар гьаларай, квез гъеле кIваляй фу атанвач. Иниз килигна куьне гъакI къуру нек хъвазва. Ма, квез ирид фу; чанахар михъидаказ чуьхвена, нек цуз, фу кутуна неда чна.

Хъсан чранвай таза фар жагъай чубанриз гзаф хвеша хъана. Абуру тадиз чанахар чуьхвена, ахпа абуру нек цана, фу кутуна, нез башламишна. Чубанрихъ галаз некни фу нуькIфезни нез кIанзавай арада цава чуьнуьруг* пайда хъана. НуькI, незвай фуни туна, патав гвай валара чуьнуьх хъана.

Чуьнуьруг гзаф вахтунда цава чарх ягъиз акъвазна. Чубанри некни фу тIуьна куьтягъна. Са къадар вахт алагайла, чуьнуьруг дагъдихъ хъфена, нукIни валарай экъечIна чубанрин патав хтана.

КилигайтIа, чубанри некни фу тIуьна куьтягнава. ИуькIрез хьел атана. Ада чубанриз: "Я фар гахце, я гьерер гахце!" - лагъана. НуькIрез вичи чубанриз гайи ирид фахь ирид гьер хкIанзавай. Чубанар рази тахъайла, нуькI шехъна. Эхирдай чубанриз адан язух атана: "Ирид фахь ирид гьер вахкана, нуькI чпин чандилай алудна. НуькI, гьерерни вилик кутуна, хьфена. Са къадар мензилдиз фейила, нуькI са хуьруьз акъатна. Ина мехъерар авай. Далдам-зуьрнедин ван галукъайла, нуькIрез шад хъана. Ам гьерерни вилик кутуна, гъа и мехъерар авай кIвализ фена. Зурба савкъатар гваз мехъерал атай нуькI

акурла, кIвалин иесиди еке гьурмет авуна. Гьасятда нуькIрез "Хинер кавха" ягъиз туна. НуькIре, цIийиз гъанвай сусахь галаз яргалди са къуьл авурдалай къулухь, кIвалин иесидиз: "Тадиз гьерер тукIукI! Виридаз це!" - лагъана эмир гана.

Гьерер тукIуна, гъазур хъана. Мугъманрини, нуькIрени нез эгечIай вахтунда цавал мад чуьнуьруг пайда хъана. НуькI тадиз патав гвай валара чуьнуьх хъана. Ам гъанай чуьнуьруг мус хьфидатIа, лугъуз килигзавай. Амма чуьнуьругди акъваз тавуна мехъерар авай кIвалел чарх язавай. Хейлин вахт алатайдалай къулухь чуьнуьруг, лув гана, дагъдихь хьфена. Валарай эхкъечIай нуькIрез са затIни жагъун хъувунач. Мехъерарни ахлахънавай. И гьал акурла, нуькIре кIвалин иесидиз: "Я гьерер гахце зав, я свас гахце зав!" - лагъана гъарайна.

- "Я чан нуькI, гьерер чна мехъериз харжна, свас чна чи гададиз гъанвайди я. Мад свас вахь агалдна рахкуриз женни?!" - лагъана.

НуькI шехъна. Ада: "Я гьерер гахце, я свас гахце!" - лугъуз гъарайзавай. Эхирдай, чара атIайла, кIвалин иесиди нуькIрев свас вахкана. Гьерер къачудай такъат абурухь авачир.

Свасни къахчуна, нуькI шегъре рекъяй хьфидайла, адас саз ягъиз-ягъиз физвай са жегъил гада акуна. Сазунин ширин ван галукъайла, нуькI адал ашукъ хъана: "ХупI ширин сес авай саз яни им!" - лагъана. Ахпа жегъил гададин патав фена адас лагъана: "Ша, жегъил гада, чна ихътин са савда ийин. Вуна заз ви саз це, за ваз зи свас гуда", Гада гьасятда нуькIрен теклифдал рази хъана. Гада вичин свас галаз хьфена, нуькIни, саз ягъиз-ягъиз, фена са къакъан къванцел ацукъна ва инал манияр лугъуз эгечIна.

Цаз гана къачур фар вай,
ЦIингил, цIингил цIинг бала!
Фар гана къачур гьерер вай,
ЦIингил, цIингил нуькI бала!
Гьерер гана къачур свас вай,
ЦIингил, цIингил цIинг бала!
Свас гана къачур саз вай,
ЦIингил, цIингил нуькI бала!
ЦIингил, цIингил цIинг бала!

ЦIингил, цIингил нуькI бала! НуькIре и манияр ядайла, цава мад чуьнуьруг пайда хъана. КичIе хъайи нуькIрен гъилай чилел аватай саз хана. Идазни килиг тавуна, нуькI валара чуьнуьх хъана. Чуьнуьруг хьфейдалай гуьгъуьниз, нуькI валарай къарагъна, шехъиз ацукъна.

Са куьникайни тахъай нуькI элкъвена вичин муказ хьфейла, адан балаяр гишила шехъзавай. НуькIре гьасятда вичин балайриз тарарай цIг"»нахар, куквар жагъурна гана. Тух хъайи шарагри чпин дидедиз: "ЦIив-цIирив, цIив-цIирив, чун чи дидедив къугъвада, цIирив", лугъуз, мани язавайла, таран кIаник сикI атана акъатна. Адас нуькIренни адан балайрин цIив-цIиривдин ван къвезвай. НуькIрез пуд бала авай. Са арадилай нуькIренни адан балайрин япарихь: "НуькI, я нуькI, са бала вегъ ман!" - ван галукъда. СикIрен ван галукъайла, нуькIни балаярни кисна. СикIре мад вичин гафар тикрар хьийида: "НуькI, я нуькI, са бала вегъ ман!"

- Вегъидач, за балаяр ваз гуз хуьзвайбур туш, - лагъана хьел кваз жаваб гана нуькIре.

- Тум геляна там ярхарда за, сас геляна тар ярхарда за, вунни неда, ви балаярни. Тадиз са бала вегъ! - кичIерар гана сикIре.

Язух нуькIре шехъиз-шехъиз са бала вегъена. Бала тIуьна, сикI хьфена. Пакад юкъуз сикI мад атана. Ада нуькIрез мад: "НуькI, я нуькI, са бала вегъ!" - лагъана. НуькIрез хьел атана: "Квахь таран кIаникай, вегъидач. Балаяр за ваз гуз хуьзвайбур туш", - лагъана.

- Тум геляна там ярхарда за, сас геляна тар ярхарда за, вунни неда, ви балаярни, - лагъана, хьел кваз гъарайна сикIре.

НуькIрез кичIе хъана, ада шехъиз-шехъиз сикIрез мад са бала вегъена. Бала тIуьна, сикI хъфейла, къвалав гвай тара ацукънавай лифре шехъзавай нуькIрез эверна, икI лагъана:

"Я къей нуькI, ви къене рикI авачни мегер! - кичIерар гуда лугъуз, жуван балаяр сикIрен сиве тванни?! Ам пака мад ви патав къведа, ада ваз мад бала вегъ лугъуда. Са куьнихъайни кичIе жемир. Вуна адаз: "Са тIимил акъваз, гила-мад кицIни галаз лежбер къведа, ада тар атIайла, вуна зи бала неъ", - лагъ.

Пакамаз лаз-яр ягъайла, сикI таран кIаник акъатна. Ада, гъа вилик йикъара лагъайвал: "НуькI, я нуькI, са бала вегъ", - лагъана. Ажугъди кузвай нуькIре адаз: "Квахъ, таран кIаникай, балаяр за ваз гуз хуьзвайбур туш!" - лагъана гъарайна.

- Тум геляна там ярхарда за, сас геляна тар ярхарда за, вунни неда, ви балаярни. Тадиз са бала вегъ! - лагъана, сикIре вичин сарарив жакъ-жакъ ийиз турла, нуькIре адаз ихътин жаваб гана: "Са тIимил акъваз, залум, ангъе арабани гваз лежбер къвезва.

Адахъ Алабашни гала. Ада зи муг авай тар атIайла, вуна зи бала неъ". Лежбердинни Алабашан тIвар ван хъайила, амалдар сикIрез ибур нуькIрен гафар туширди чир хъана ва "Я нуькI стха, ваз и акъулар гайи ахмакъ вуж я?" - лагъана хабар къуна.

- Лугъудач.

- Чан нуькI стха, ваз Аллагъдин хатур аватIа, лагъ.

- Заз зи къунши лифре гайи акъулар я. Пис акъулар яни мегер?

- Агъ, лиф лугъудай къукъаба, за ви дуван аквада. Гъатда вун зи гъиле, чан аламаз тукъуьн тавуртIа, вуна заз мад сикI хълагъмир,

- лагъана сикI тум хкажна хъфейла, нуькIрез вичиз дуьнья жагъай къван хвеша хъана.

Йикъарикай са къуз гишила гъелек жезвай сикI валарин кIане ацукънавай. Ам сарарик кутадай са затI жагъидач жал! - лугъуз, хиялдик квай. Гъа и арада адан вилик са луж лифер атана ацукъна.

НуькIрез гафар чирай лифни ибурук квай.

- Гила за ваз чирда, гила за ваз акъулар гуда, - лагъана, сикIре лиферин лужунал вегъена. Вири лифер катна, сикIрен сиве гъа нуькIрез акъулар гайи лиф гъатна.

- НуькIрез акъулар гайиди вун тирни, цIакулар алай гъайван?

- лагъана, сикIрез лиф нез кIанзавайла, ада: "Чан сикI халу, тIуьн вуна мад гъикI хъайитIани зун ийида, гъич тахъайтIа, къе вуч югъ ятIа гъам хъайитIани лагъ", - лагъана минетна.

Хъел аваз "арбе!" лагъана сив ачухайла, лиф "пурр" авуна цавуз къудгун хъувуна.

ПАЧАГЪ ХЪАЙИ ЯЦ

Хъана къван, хъанач къван са яц. Идан еке крчарал, зурба жендекдал, яргъи тумунал саки тама авай къван вири гъайванри пехилвал ийизвай, амма яцраз вичиз я крчарикай, я вичин зурба буй-бухахдикай, я яргъи тумуникай хабар авачир. Ам гъамиша къил чиле туна векъ-къал жагъуриз жедай. Зулар, хъуьтIер гъа икI къвез, алатна. Атана гатфарар алуькна, таму-тара цуьк акъудна, къацу векъери чуьллер безетмишна. Къандах ацIудалди тIуьнвай яц, бугъ ягъиз, булахдал фена. Вучиз ятIани ада гила, гатфариз, вичин къуват гъисс ийизвай. Адаз вичелай къуватлу гъайван дуьньяда авай хъиз авачир. Булахдин къайи яд хъун патал тIиш агъуз авур яцраз инай, алциф ций, вичин зурба крчар акуна. Сифтедай и крчарихъай яцраз кичIе хъана, ахпа яцраз вичин куц чир хъана.

- Икъван гъайбатлу крчар авай зун анжах пачагъ хъунухъиз лайихлу я. Заз чидай гъал, гъайванризни къенин йикъалди и зи крчарикай хабар авачир, иниз килигна, абуру зун чпин пачагъвиле къабулнавачир - къуьзуь хъана такъатдай аватнавай асландиз икрам ийизъай, - лагъана, яц бугъ ягъиз къацу чIурал экъечIа ва, крчаралди чил эгъуьниз, гъарай-эвер туна. Ажугълу яц акурла, инал къуьрер, жейранар, вакIар, север, сикIер, жанавурар кIватI хъана ва абуру яцравай: "ГъикI хъана, вуч къал ква, халу?" - лагъана хабар къуна.

- Зун къенин йикъалай къулухъ квез "яц халу" туш, пачагъ яц я. Гъавурда гъатнани, раятар? Куьн зи крчариз килиг, куьн зи жендекдиз килик, куьн зи яргъи тумуниз килиг. За исятда фена гъа и хци крчаралди асландин тахт чукIурда, за ам тахтунай гадарда!" - лагъана, яцра кIватI хъанвай гъайванриз хъел кваз жаваб гана.

Чакъалрини жанавурри, яцран и лавгъа суьгъбетрин ван хъайила, чпи чпик хъуьруьнарзавай, анжах зарафатар дуьздал акъудзавачир. Амма амай вири гъайванри яцраз: "Вун неинки чи пачагъ, гъакI вири дуьньядин пачагъ хъунизни лайихлу я. А крчар алай ви хура неинки са асландивай, гъатта са суьруь асланривай акъвазиз жеч", - лугъузвай. Ахпа абуру вирида, гъа ибурук кваз

жанавуррини, чакъларини яцраз икрам авуна. Чакъларинни жанавуррин къаст яцран кІвачерик къарпузар кутун тир.

Рахунар гзаф хъана, эхирдай гуьгъуьна гъайванарни аваз яц асландин магъарадихъ тепилмиш хъана. Фидай рекъени гъайванри яцран еке крчаринни яргъи тумунин тариф ийизвай.

Асландин магъарадив агакъдалди са къве вере амаз, гъайванар вири акъвазна - абуруз асландин магъарадиз мукъва жез кичІе тир, амма къиле ял гъатнавай яц бугъ ягъиз-ягъиз асландин къаншардиз-фена. Вилер яру хъанвай, бугъ ягъиз къвезвай яц акурла, жъуьзуь аслан мягтел хъана амукъна, ам вилер экъисна яцраз килигзавай. Гъич саламни тагана, пехъивал ийиз, вичин крчаралди чил къазунзавай яцра са рахун-качунни тавуна, вичин зурба крчар кІаникай кутуна, пачагъдин тахт чукурна ва асландиз вичиз "къвахъ зи вилерикай, къенин йикъалай къулухъ мад вун пачагъ туш" лагъана. Хъанвай и вакъайрай къил акъат тавур пачагъдиз катунилай гъейри маса чара амукънач.

Пачагъ катуни хабарди тама авай къван гъайванар шад авуна. Абур гила дугъриданни асландин гъайбатдикай хкатнавай, иниз килигна гъайванрин гъарай-вургъайди вири тамук ван кутунвай, шадвилдин сесер къуд патаз чкІанвай, цІийи пачагъдиз таж-тахт мубарак ийиз къвезвай гъайванри гъарда вичин гъилихъ галай савкъват гъизвай. Севре са хъсан вакІан цІуьрнуьгъ, сикІре яру цІакулар алай пуд верч гъайила, жанавурни чакъл чеб-чпиз килигна. "Ибур, - лагъана чакълди, - еке крчарал ашукъ хъанвай кІамашдин, "чи пачагъдин", сивин няметар туш. Адаз хъчарни, келем пешер бес я. Ша чна адаз и гъарай-вургъай алатдалди везирвал ийин"... Жанавур гъасятда чакълдин меслятдал рази хъана, ахпа къведани яц пачагъдиз икрам авуна ва кІватІ хъанвай гъайванриз: "Къенин йикъалай къулухъ Чун яц пачагъдин везирар я", - лагъана малумарна. Гъайванриз и кар са къадар кІамаз хъанайтІани, абурай чуькъ акъатначир, вучиз лагъайтІа жанавурни чакъл раятриз вилер экъисна килигзавай, пачагъ яцни вичихъ жанавурни чакъл хътин везирар хъунал рази тир - ада и кардал гъатта дамах ийизвай.

Як недай вагъшийрикай, жанавуррикайни чакълрикай везирар хъунухъал гъич са живини рази тахъай къуьре: "Чаз жанавур-дикайни чакълдикай хъайи везирар герек туш, абур як недай вагъшияр я, икъван гагъди чаз асланди югъ ганач, гила чаз жанавурдини чакълди югъ гудач", - лагъайла, жейранри, маралри, къабанри ва маса гъайванри адан гафарал къул чІугу-найтІани, яц пачагъдиз чапрас вилер авай къуьрекай хъел атанай. "Вакай гила зи везирриз акси экъечІдайди хъанани? Яхъ а акъулсуз гъайвандин келледа нагъвар тур!" - лагъанамазди чакълди къамалай къуна, ам таракъ гелянай.

Шад межлис ихътин бедбахтвилелди куьтягъ хъана акурла, гъайванар пашмандиз чпин магъарайриз хъфена.

Са шумуд гъафтеда жанавурдини чакълди пачагъдиз гъайи ширин савкъватар тІуьна, ахпа абуру яц лачагъдин тІварунихъай тама чпин хурук акагай къанунсузвилер авуна. Гъайванриз жанавурринни чакълдин гъилияй фидай-тефидай чка къегъят хъанвай, иниз килигна гзаф гъайванар катна маса тамариз куьч хъуниз мажбур хъана.

Йикъар-йифер гъа икІ къвез алатна. Гатфарар акъатна, чими гад башламишна. Бугъ ягъиз вичин крчаралди чил къазунзавай яц секин хъхъана. Гила адак пачагъдин ухшарар кумачир. Крчар, гъа виликдай хъиз, дамах гваз акъвазнавайтІани, вич тенпел хъанвай, адавай куьк хъана алай чкадилай юзаз жезмачир. И гъал адан везирриз - жанавурдизни чакълдиз аквазвай.

Йикъарикай са къуз гъуьрчез экъечІай жанавурдизни чакълдиз тамай са затІни жагъанач. Кур пашмандиз къвезвайла, чакълди чІехи везир т»,р жанавурдиз: "Заз чиз "чи пачагъ" недай вахт атана агакънава, вун и меслятдал рази яни?" - лагъана хабар къуна. Гишин жанавурдиз кІанзавайди гъа и гаф тир. "Исятда а яргъи крчар алайдак хъсан як ква. Заз чиз, вуна ви уьмуьрда авур акъуллу ихтилат гъа им я. Ша, чакъл, стха, "пачагъдин" къилиз яд чими ийиз фин чун", - лагъана.

Тахтунай гадарнавай къуьзуь асланди и вахтунда гзаф дарвал чІугвазвай - ам саки гишилани мекъила рекъидай чкадал атанвай. "Фена, - лагъана асланди, - цІийи пачагъдивай регъим тІалабда: зун гъич тахъайтІа, са гъвечІи къуллугъдал хъайитІани эцигун минетда". ИкІ лагъана, ам яц пачагъдин патав фена. Яц пачагъ вичин тахтуна авачир. Аслан адахъ тамара, уьленра, къумлухра ва векъин чкайра къекъвена - санани яц пачагъ авачир. Эхирдай адан япарихъ чакъларинни жанавуррин гъарай-вургъайдин ванер галукъна. КилигайтІа, чакъларини жанавурри чпин пачагъ, еке крчар алай яц, валариз ярхарнава. Ивидай хъанвай яц пачагъдал алтІушнавай чакъларини жанавурри чан аламаз адан тифтиф цавуз акъудзава: сада яцран хук саралай ийизвай, сада иви хъвазвай, сада кІвачериз сас гузвай, амайбурни жендекдал алтІушнавай. Тажуб хъайи асланди анжариз*: "Гъинва и пачагъдин крчар?" - лагъана суал гайила, чакъларни жанавурар гъасятда цІал-цІал хъана къвахъна. Гзаф килигна аслан, амма яцран хци крчарни къил адаз жагъанач. Къил

сикIре вичин магъарадиз тухванвай. Асландиз яц пачагъ адан чIар алай яргъи тумунилай чир хъхъанай. Яцран къвалан хъуьтуьл недайла, асланди вичи-вичик: "крчарихъ инанмиш хъана, пачагъвал ийиз кIан хъайи вун хътин кIамайрйн 'къилел и бала къведайди ваз чизвачирни?" - лугъузвай.

СУЬГЪУРДИН МАХАР

КЕСИБДИН ХВА КЪАГЪРИМАН

Хъана къван, хъанач къван са заманада Къагъриман лугъудай са кесибдин гада. Им гъич хандиз муьтIуьгъ хъанач: садра ракъурна, къведра ракъурна, пудра ракъурна къанлувилиз, эхир мад хквез шегъердиз, халкъарик къал кутаз жеда къван. Ада хандиз хаин тир крар ийиз, яни харж гумир, хандиз муьтIуьгъ жемир, гъамани чун хътин Аллагъди халкънавай инсан я, вичини кIвалахиз, вичин гилералди фу тIуьрай, лугъуз хъана. Эхирни ханди и Къагъриман, са гзаф яргъа авай, кIеви тамуз ахъайна; къуд патал къаравулар эдигна, къаравулризни лагъана: Гъан, тамай ам акъатна акуртIа, яна йикъ". Гада гъахъна тамуз. ЦIуд югъ, цIуд йиф хъана и тамай тIуз физ, мад идаз и тамун къил-тум жагъанач. Эхир идал тамун юкъва, шагъ-угъли шагъ Абасалай амай са куьгъне къеле гьалтна. Гада фена и патахъай, а патахъай килигна. Инсан лугъудай затIунин нини гъич ина авайди туш. Генани гада ацукъна югъ няни жедалди, "акван иниз са кас-мас хкведатIа" лугъуз. Мад гъич иниз хтай инсан хъанач. Эхирни, гада фена и къеледин къенез. Чирагъ гваз вири кIвалерин къенера ам къекъвена. Мад идаз анай жагъай са чан алай затIни хъанач. Недай затIни авач. Гишин хъанвайвиляй явашдаказ къарагъна, тамуз фена, мегъуьн тазар атIана гъана, вичиз чIемерукар, хъелер расна. Ахпа фена тамуз, и юкъуз нисиналди вичиз къве къуьрни, къвед-пуд жейран гваз хтана. И йифиз ида абур алукарна тIуьна вичиз. Пакамаз мад гъуьрчез фена, и юкъуз идал гьалтна са сикI; идаз чIемерукдал ягъиз кIан хъайила, сикI къулухъ галай къве кIвачел хкаж хъана, тум къекъуьриз, хъуьрез акъвазна. СикIрен шадвал акурла, Къагъриманавайни ам ягъиз хъанач. Яваш-явашдиз фена адан патав. Вичин яйлухдикай хкудна, ада сикIрен вилик як аламай са кIараб вегъена. Гишин сикI машгул хъана кI араб дал. Вегъена къуна Къагъримана сикI. Чан аламаз дуьз вичин къеледиз гваз хтана. Вичиз машгулат хъун патал ада хъсандиз хуьз хъана и сикI. Гъа икI са варз алатна, Къагъриманакъ галаз нез-хъваз сикI вердиш хъана.

Са юкъуз мад гъуьрчез фейила, Къагъриманал гьалтда са жанавур. Ам къаю къуна, тумни муркIади къуна, юзазмачир. Имани ида и юкъуз кIвализ гваз хтана. СикIре жанавур акурла, сас регъвез, вилик вегъей кIарабарни къахкъудиз, жанавурдиз гъич югъ тагуз хъана. Жанавурни, Къагъриманакъай кичIела, сикIрез чуькъ тежез, рикI куз-хъукъваз амукъда къван. Эхир вагътедай тефейла, Къагъриманани жанавурдиз къилди чка расна. Жанавурни къвез-къвез Къагъриманакъ галаз гуьруьшмиш хъана. Къагъриман гъуьрчез физ-хквез, абур санал дуланмиш хъана.

Са юкъуз Къагъриман мад гъуьрчез фейила, адал са севрен бала гьалтна: имни ада калтугна къуна, гваз хтана вичин къеледиз. Гъа имани, къилди са чка расна, Къагъримана амай гъайванар хъиз хуьз хъана. Са маса юкъуз адал гьалтна са туьтуькъушдин муг авай тар. Акъахна муказ килигайтIа, ина къе-пака лув гана цавай фидай шарагар ава. Къагъримана шарагрикай садан кIвачихъ еб кутIунна, тарцин кIаник авадарна, епинин са къил вичин къулал куНунна. Им муькуь шарагдиз килигайтIа, амани са жунгав къванди я. Ибур къведни санал хутахиз жедайбур туш. Къагъримана шарагни вичин къеледиз хутахна. Гъайванриз авай-авачир, тIуьн-хъун гана, ам ксана. Пакамаз къарагъна, ам амай шарагни хкида лагъана, яваш-явашдиз фена мад и тамуз. Акъахна тарциз, килигайтIа, шараг амач. ЭхвичIна хтана. Атана са къве варз алатна, и гъайванарни Къагъриманакъ галаз гуьруьшмиш хъана. СикIре, гъар сеферда Къагъриман гъуьрчез фена хтайла, адан вилик физ, къулухъ яргъи жез, кIулаз хкадариз, катиз-калтугиз шадвилериз хъана.

Хабар нивай гун, хабар сикIревай, са юкъуз и сикIре туьтуькъушдизни, жанавурдизни севрез эверна, ибурухъ галаз меслят авуна: "Килиг, юлдашар! Чун гъарма сад са жинсиникай я; чун гишила тама авайла, и касди чаз еке гъуьрмет авуна. И касди гъар юкъуз физ зегъмет чIугваз, гъиз чаз тIуьн гуз, ихътин кефиник кутунва чун. Им гъвечIи кар туш. Гзаф зурба кар я, намус авай итим я. Гила чахъни са тIимил къван регъуьвал, гъаявал хъана кIанда. Гъамиша ада гъиз, чна нез-хъваз жедайди туш, чнани са инсанвал авун лазим я". Инал севре гаф къачуна, лагъана: "Бес чна вуч ийида, вуч ийидач?" СикIре лагъана: "Ийидай кар заз чида: ам гъайван туш, инсан я; адаз гзаф дерт-гъам ава. Вичихъ галаз рахадай, ихтилатдай касни авач. Адаз дерт авачиртIа, ам иниз атана акъатдайди тушир. Инагни инсан акъваздай чка туш. Гьелбетда, идан къилел са дуьшуьш атана, ам иниз акъатнавайди я. АкI хъайила, юлдашар, чнани фена адаз са юлдаш хкин". Жанавурди лагъана:

"Ам гьикI гьида, гьинай гьида, тахьайтIа вун дели хьанвани, я стха?" "Ваъ, стха, зун дели хьанвач, лагьана сикIре, ->акун за ийида, амма куьнни рази хьана, захь галаз атайтIа, зи гафунал куьне кьул чIугуртIа, крар туькIуьда". "Хьсан я ман, чунни рази я вуна авур кардал", - лагьана ибуру. "ЯтIа, - лагьана сикIре, - чун флан Хинкар пачагьдин вилайтдиз фена кIанда. Аниз, кьурамаатдай фейитIа, са вацран рехь авайди я, гьуьлерилай фейитIа, пуд йикьан рехь авайди я. Ам завай жедай кар я, зун гьаниз фена хтайдини я са заманада. А Хинкар пачагьдин кIвалерни са гьуьлуьн яхада авайбур я; заз хинкар пачагьдин рушни акурди я. Адаз гзаф тIарам са руш ава. Чун фида дуьз гьаниз. За фена тIеквендай гьа багьдиз, а руш атай вахтунда гьадан вилик кьуьлер ийида. Адаз зун кьаз кIан жеда. Яваш-явашдиз кьулухь жеда, кьуьлер ийиз-ийиз, дуьз гьа тIеквендал за ам гьида. Сев атана, гьана чуьнуьх хьана акьвазрай. Ахпа севре, кьуна, руш яна далудал, парудлай хкадар хьувурай. Жанавурди кьахчуна руш севрен гьилий гваз катрай дуьз гьуьлуьн кьерехдал. Гьуьлуьн кьерехдални гьазур хьана акьвазрай туьтуькьуш. Адани руш вичин кIулал эхциграй, чунни ахкьах хьувуна адан далудал, вири хкведайвал чи ватандиз. Гьа икIа куьн рази хьайитIа, руш чавай гьиз жеда, тахьайтIа ваъ". Гьа икI абур вири сикIрен и меслятдал рази хьана.

Пакамахь кьарагьна, ибур вири акьахна туьтуькьушдин далудал, фена дуьз Хинкар пачагьдин вилайтдиз. Гада кьарагьна килигайтIа, я сикI амач, я жанавур амач, я сев амач, я туьтуькьуш амач. Ам и кардал гзаф мягьтел хьана. Адан рикIни сефил хьана.

Хабар нивай гун, хабар сикIревай. СикI вичин юлдашарни галаз атана агакьна Хинкар пачагьдин кьеледив. СикIре туьтуькьуш туна гьуьлуьн кьерехдал, севни жанавур галаз атана дуьз и кьеледин цлахь, жанавурдиз лагьана: "Вун и цлахь акьваз". Севрез лагьана: "Вун и тIеквендай гьакьдайди туш, акьах тарциз, а тарция парудал хкадарна, ша кьене патаз, кьеледиз". Вични яд фидай тIеквендикай кьеледин кьенез атана, севни эвичIа кьеледин кьенез. СикIре тухвана сев са тарцин кIаник акьвазарна. Вич фена багьдин кьенез. Килигна сикI инхьай, анхьай. Акуна адаз са руш, гьиле са кIунчI цуькверни аваз, са гзаф пашмандиз ацукьнава. СикI хкечIна валарикай, яваш-яваш фена рушаз аквадай чкадал, ахпа ам акьвазна кьулухь галай кьве кIвачел кьуьлиз-кьуьлиз, фена рушан патав. Рушаз, сикI акурла, хвеша хьана. Вичин гьиле авай цуькверин кIунчI гуда кьван сикIрез. СикIрени вилик квай тапасдив кьачуна кьуьлиз-кьуьлиз, ам кьулу-кьулухь хьана. И рушани "гэхце" лугьуда кьван сикIрез цуьквер. Гьа икI, сикI тIеквендай экьечIа, катна. Севрени вегьена кьуна руш, хкадарна парудлай агьуз. Жанавурдини кьахчуна севрен гьиле авай руш, хьияна кIулал вичин, гваз хьфена дуьз гьуьлуьн кьерехдал. Инал хтана ахкьатна абур вири. Ацукь хьувуна туьтуькьушдин далудал вири, кьарагьна туьтуькьуш цавуз. Са кьвед-пуд йикьалай ахкакь хьувуна ибур чпин ватандиз. Абур хтайла, гада гьуьрче аваз хьана. СикIре руш чIугваз-чIугваз акьудна гурарай виниз, дуьз кIвализ. Атана килигна руш кIвализ - инсандин кIвач авай чка я. Яргьан-мес ава, хапIа-хуьрек ийидай чка ава. Рушан рикI са тIимил шад хьана, Няниз гада хкведай вахт жедайла, сикIни шад яз, катиз-катиз фена гад ад и н вилик. Гада кIвализ хтана ахгакьайтIа, адаз ана са руш аваз акуна.

- Яъ, - лагьана ада, - я инсан, вун иниз гьинай акьатайди я? Вун атуй, рагь атуй, варз атуй, бес вун гьинай, инагар гьинай? Вун хвашкалди, сафагелди?

Рушани лагьана:

- Сагь хьуй, зун флан Хинкар пачагьдин руш я, и ви сикIре алдатмишна гьана.

Гадади хабар кьуна:

- Бес сикIре гьикI гьана, гьикI гьанач?

- Валлагь, - лагьана руша, - са нянихь зун багьда ацукь-навайла, зи вилик кьуьлиз-кьуьлиз атана сикI, алдатмишна тухвана багьдин са кьилиз, ахпа гьанлай севре кьачуна зунни тадиз гадарна парудилай а патаз. Жанавурди, зай гьарай физ-физ, хьияна зун кIулал, хкана гьуьлуьн кьерехдал. Гьа инлай акьадар хьувуна зун туьтуькьушдин кIулал, чебни ахкьахна.

Гьуьлерилай лув гана, чун хтана дуьз гьа и кьеледиз.

Гада килигна сикIрез. Ада сикIрен гардан кьуна теменар гана. Ахпа тадиз гадади са кьве жейрандин жендекни кьатI-кьатIна, вичин гьайванриз гана, далудилай кап аладарна: Тьала/Г хьуй кьез куьне тIуьр фу, мад куьне ам квадарнач". Инлай и рушакай пабни хьана гададиз. Гададиз кIвал-югь хьана, гьуьрчез физ-хквез дуланмиш жез хьана.

Хабар нивай гун, хабар Хинкар пачагьдивай. Пачагьдиз я ахвар, я кьарай амачир. Себебни - авай, авачир са руш квахьнавай. Пачагьди везирарни, векилар, фекьиярни фахраярни - вири кIватIна. Гьар гьа касди вичин рушакай хабар гайитIа, гьадаз вичив чIугур кьван кьизиларни якьутар гуда лагьана пачагьди малумарна. Гьа и арада са кафтIар кьари пай да хьана ва ада лагьана: "Пачагь, вун сагьрай, за ахквада ви руш". Пачагь и кардал рази хьана. Кьариди и йифиз вичиз са каркун гьазурна. Кьари каркун кьуна, вацран экуьналди атана гьуьлуьн кьерез. Инал кьари гьахьна

каркундин кьенез. Къене патай каркундин сив кутун хъувуна ада вичи-вич авадарна гъульуз. И къари авай каркун лепейри тухвана гъульуьн а патаз. Къаридиз вич къурамадиз акъатнавайди малум хъана. Къари каркундай экъечІна. Каркун са валарив эцигна, ам къекъез-къекъез, руш авай къеледин къаншардиз атана. Са чкадал ацукъна, къариди, шехъиз-шехъиз, лугъунар ийиз башламишна. Рушаз шехъзавай ван атана. Ам пенжер ачухна килигайтІа, са дишегълиди мет-къил гатаз, шехъиз, лугъунар ийизва. Руша къаридиз вичин патав ша лагъана. Къаридизни кІанзавайди гъа и кар тир. Къари къарагъна, яваш-яваш фена рушан патав. Руша рак ачухна къаридиз. Акуна къари сикІрез. Къари суьгъурчи тирди гъасятда сикІрез чир хъана. Тадиз валчагъдин пад къуна, къари вегъена гурарай агъуз. Рушаз сикІрекай хъел атана. "Вучиз тазвач на ам кІвале?" - лагъана ада. Гзаф лагъана, тІимил лагъана, амма сикІрез адан ван атанач. СикІре къари, гада хкведалди, кІвалё тунач. Ам вични гададин вилик фенач. Гада и кардал гзаф мяггтел хъана. "Гъамиша зун къаршиламишиз, зи вилик сикІ къведай тир. Къе вучиз ам акъатнавач. КІвале яраб вуч кар хъанватІа?" - фикир ийиз, рикІ секин тушир гададин. Гада кІвализ хтайла, адаз гурадин кІане са къари ва гурадин вини къилелни гзаф ажугълу яз сикІ ацукънаваз акуна. Гада къаридиз килигна. Ада хабар къуна:

- Вун гъихътин инсан я, гъинай я, гъинхъай акъатнавайди я?

- Зун са кесиб къари я, къекъез-къекъез иниз акъатнава, - юхсулдйз жаваб гана къариди.

- Бес вун кІвализ вучиз физвач?

- Заз кІвализ физ кІан хъанай. Валлагъ, чан хва, и сикІре, къуна, зун гурарай агъуз вегъена, кІвализ фидай ихтияр ганач ада.

Гададиз сикІрекай хъел атана, ам са кІарасдал яна, къарини галаз гада кІвализ хъфена.

И юкъуз сикІре са кІусни ризкъи тІуьнач, хъелна фена, ам ацукъна гъаятда. Къари кІвализ атунал рушни гада - къведни гзаф шад хъана. "Зун гъурчез фейила, зи папан рикІ шадар ийидай кас жеда кІвале", - шад хиял фена гададин рикІяй.

Къари абурун кІвале амукъна. Са югъ, къве югъ, пуд югъ гъа икІ ва мад... Къари рушахъ галаз сейрдиз физ хквез хъана. Ихтилатар ийиз адан рикІ аладарна. Гъар сеферда сикІрез къари акурла, душман акур къван дакІан жез, ам сас регъез акъваздай. Йикъарикай са юкъуз къариди руш алдатмишна. Балугъар къада лагъана, ам гъульуьн къерехдал тухвана. Рушаз и кар гзаф хвеш хъана. Къариди шак текъведайвал руш каркун алай чкадал тухвана. Рушаз каркун акуна. Ада къаридивай хабар къуна:

- Им вуч затІ я?

- Им гъа балугъар къадай каркун я, - лагъана къариди.

- Я къари-диде! Идал балугъар гъикІ къада?

- Адан къене ава, чан руш, балугъар, - жаваб гана къариди.

- Бес чавай къаз жедачни?

- Къаз жеда. Къил каркундин къене туна, гъил экъуьрна кІанда. Ахпа ваз анай балугъар гъатда.

Яхъ жуваз кІамай къван.

Руша каркунда къил туна, гъил экъуьрзавайла, къариди адан къве кІвачни къуна, ам вегъена каркундиз. Рушан гугъуьналлаз каркундйз вични эхвичІна, адан сив кІев хъувуна. Ахпа къариди чеб авай каркун гъуьл галайвай авадарна. Вад-цІуд йикъалай гъульуьн лепейри каркун къурамадиз акъудна. Каркундин сив ачухна къариди, абур анай экъечІа, рекъе гъатна. Хейлин мензилдиз фейила, абурал гъалтна са хуьр. Къариди хуьруьн жемятдивай "ибур гъи пачагълугъдин накъвар я?" - лагъана хабар къуна. "Хейфа пачагълугъдин", - жаваб гана жемятди. Къариди хуьре кавха, къази авани, пачагъдин патай вуж ава, лагъана, жузуна. Адаз хуьре юзбаши авайди чир хъана. Рушни галаз ам юзбашидин патав фена, вичин арза авуна, ада лагъана: "Бес квез ван хъанатІа, Хинкар пачагъдин руш квахъна, лагъана. Им гъа пачагъдин руш я, за ахкуна гваз хквезвай. Бес чаз инлай анихъ рехъ чидач, гъаниз килигна чаз итимарни це, акъахдай балкІанарни". БалкІанар жагъурна, ахкъадарна, абур Хинкар пачагъдин патав рахкурна.

Пачагъдин гъаятдал ахгакъайла, къариди лагъана: "Руш квез, муштулух заз". Пачагъ тадиз балхундал экъечІна. Адаз вичин руш акуна. Шад хъайи адаз, балхундилай хкадарна, рушан патав физ кІанзавай. Амма ам адан везиррини назирри вегъена къуна, акъвазарна. Везирри пачагъдин руш гъилерал алаз хкана кІвализ. Гъатна абур гарданра. Теменар гунин тум-къил хъанач. Пачагъди вичин везирризни, назирризни эвер гана, шадвилин межлисар кърмишун буйругъ гана. Межлисра иштирак авун патал къаридизни, юзбашидизни эвер гана. Ирид юкъузни ирид йифиз далдам-зуьрнедал илигна, нез-хъваз, шадвилер ийиз хъана. Ахпа къариди-вайни рушавай хабар къуна: "Бес гъикІ хъанай, гъикІ хъаначир, гъинай жагъанай, гъинай жагъаначир? Вун гъиниз фенай?" Абуру хъайи-хъайивал вири ачухдиз лагъана. Пачагъди къаридиз вичив чІугур къван якъутарни

къзилар гана. Юзбашидиз, лагъайтIа, ада са лап хъсан яр гъа балкIан, адал эцигдай къзилдин пурар, са къат хъсан парталар гана, ам рекъе хтуна.

Хабар нивай гун, хабар Къагъриманавай. Къагъриман мет-къил гатаз, шел-хвал ийиз, гъуърчезни техфиз, чин кIаникна ярхар хъана, ясда гъатна. "Агъ, гъайван, ваз чизвай къван, а кафтIарди зи къилел икъван агъвалатар гъидайди?!" - лугъуз сикIрез килигиз, гада шехъиз хъанай. Эхирни сикIрез адан язух атана. СикIре вичин юлдашрихъ галаз мад меслятар авуна. Ада лагъана: "Са кафтIар къариди, атана, чаз икъван крар авуна лагъай тIвар гъикI къачуда, юлдашар?! Гъар гъикI хъайитIани, чанарилай гъилни къачуна кIанда хъи, кIанда, амма чна руш жагъур хъувун лазим я. Гъа икI арадай сад-къве варз фена. Рушан дерт чIугвар къван гада азарлу хъана. Рушни, гада рикIяй акъат тийиз, сефил тир. Эхирни сикI вичин юлдашарни галаз Хинкар пачагъдин къеле галайвал рекъе гъатна. СикIре, гъа виликдай хъиз, мад руш алцуарна. Туътуькъушран далудал алаз абур хтана ахгакъна чпин ватандив. СикIре рушан перемдин пад къуна, ам хутахна дуъз кIвализ. Гада кIвале авачир. Са гъвечIи ял яна, сикI кIваляй экъечIа. Ахпа ам жанавур галаз кIвализ хтана. СикIре жанавурдиз тагъкимна. "Къецедай кIвализ ва кIваляй къецихъ гъич са касни ахъаймир". Гурарин кIане сев акъвазарна, къеледин кукIвални туътуькъуш. "Вара-вара зун хкведалди куъне иниз цавай фидай нуькIи ахъайиз тахъуй", - лагъана ибурузни буйругъ гана. Ахпа сикI фена гададиз муштулух гуз. Яргъай гада хквез акурла, сикI шад яз, чукуруиз-чукуруиз гададин вилик фена. СикIре гададин хуруз хкадарна, къве тапасдивни вегъена, адан гардан къуна. Гадади сикIрен далудилай кап алтадна. Ахпа ада лагъана: "Чан гъайван, зи рикI гъакIи сефил хъанвайла, вунни завай квахънай. Мадни зун сефил хъанай. Икъван вахтара вун гъина авай, гъина авачир? Вуна зун икъван курпашман яз вучиз тунаи?"

СикI гуя гададин гафарин гъавурда акъазва. Ада вичин иесидин гардан мадни кIевиз къазвай. Са ара гана, сикIре гададин гардан ачухна, адан вилик шад яз, къуъл ийиз башламишна. Гададин рикIяй хиял фена: "Валлагъ, и гъайванди, гъина авачтIани, мад руш гваз хтанва". СикIре къуълиз-къуълиз, ибур кIвализ хтана. Гададиз руш кIвализ хтайвалди акуна. Гъатна ибур гарданра. Хъайи агъва латрикай геждалди суьгъбетар авуна...

Гила хабар нивай гун. Хабар мад руш квахънавай Хинкар пачагъдивай. Мад ада вичин фекъи-фахрадиз, назир-везирдиз эвер гана. "Бес вуч ийида, вуч ийидач, мад руш квахънава", - лагъана ада. "СикIревай, жанавурдивай и сеферда руш тухуз жериди туш", - тестикъарна пачагъди. КафтIар къариди: "Ваъ, анжах гъа сикIрен кар я. Масаниз ам фенвач хъи, фенвач", - субутарна ада. "ЯтIа, - лагъана пачагъди, - са зегъмет чIугун хъувуна кIанда вуна". КафтIар къари сакIани рази хъанач. "Пачагъ, вун сагърай, залай а кар алакъдач. Гардан вуна зи атIайтIани, завай аниз физ жедач. Вучиз лагъайтIа гила ада зун къазунда, пад-пад ийида. Алатай сеферда зун аниз фейила, гурарай агъуз вегъейди тир". Пачагъди къаридиз лагъана: "АкI хъайила, вуна чаз аниз фидай рахъ къалура. За аниз къушунар ракъурда". Къариди жаваб гана: "Аниз къура-матдай фейитIа, чан рухвар, са вацран рехъ ава, гъуълерилай фейитIа, цIуд къан рехъ".

Пачагъди вичин назир-везиррихъ галаз меслят авуна, пакад юкъуз къарини галаз вичин къушунар руш хкиз рекъе туна.

Са югъ, къве югъ... ЦIуд йикъалай гуьгъуьниз ибур вири атана агакъна руш авай чкадив. Гъа и вахтунда аквада сикIрез ахвар. Ахварай адаз вичин вири сарар авахъна ва абурни кафтIар къаридин гъиле гъатна аквада. "И заз акунвай ахвар хийирдинди туш. Мад и къариди вуч авунватIани, са къелет авунва". СикIре лагъана жанавурдиз: "Алад, фена и тамара гъикъван жанавура аватIа, абур вири галаз иниз хъша. Махъван кавал галай севрез эмирна: "Вунани, сев, и тамара гъикъван север аватIа, гъабур вири галаз хъша!" Туътуькъуш раз лагъана: "Вунани и тамара авай къван туътуькъушар галаз хъша. Зани фена вири сикIер галаз хкведа. Алад, юлдашар, са сят вахт квез муьгълетI Са сятдилай куън вири инал гъазур хъун лазим я".

Инай ибур гъарма сад са патахъ фена. Са сятдилай абур чпин юлдашар галаз вири кIватI хъхъана. СикIре севрез буйругъ гуда: "Вуна, вири север галаз фена, флан дагъдай абурув еке-еке къванер акъудиз тур". Туътуькъушдиз лугъуда: "Вуна ви туътуькъушар галаз фена, а севери акъудай къванер кIулалар къуна, иниз хкваш". Жанавурдиз лугъуда: "Вуна и къеледилай вад версинин яргъа гъар са патахъ агъзур-агъзур жанавур эциг. СикIре вичини вичин сикIериз: "Эгер са гъинай ятIани къушун ва я кас-мас малум хъайитIа, тадиз хтана, заз хабар це. Абур къевезвай пад чира", - лагъана, ибурни гъар сад са патахъ ракъурна.

Вирибуру сикIрен тапшуругъ къилиз акъудна. Вич къеледа абурукай са хабар гуьзетиз акъвазна. Са гъвечIи герендилай сикIер хабар гваз хтана. Абуру лагъана: "Бес, флан чкадал атанва къушунар, чадуарярни яна, акъвазнава". СикIре вичин юлдашар кIватIна.

- Ингье, дустар, - лагъана сикIре, - гила мад кьулухъ акъвазна виже къведач. Душманар атанва. Абурун чир кьеле кьачуз къведа. СикI туьтуькъушар галай патахъ элкьвена. Ада лагъана: "Куьне севери гъанвай къванер кьачуз, кIула къаз, цавун аршдиз хкаж жез, душмандин кьушунрин винел гадра". Севериз лагъана: "Куьн а душмандин кьушундик акахъна, абурун къаз, са-сад чилел ярхара". Жанавурриз лагъана: "Куьне абурун туьтер къаз бамишиз йикъ, абурун жендекрал са кIусни як туна виже къведач. Вучиз лагъайтIа им гатун вахт я, жендекар кIана ни гьатда, азарар къарагъда. Абурун гьич са кIарабни чилел аламукъ тавурай. Амма са кар ава гъа, квел а кафтIар къари гьалтайтIа, ам рекъимир, зи патав сагъ-саламатдиз хкваш!"

СикIрен буйругъ кьилиз акъудиз эгечIа адан юлдашар. Къифле-къифле хъана, цавуз хкаж хъайи туьтуькъушри вегъей къванери душмандин кьушундиз фир-тефир тIвек дарна. Са патахъай жанавурар, са патахъайни сикIер эгечIа душмандин кьейи кьушунрив. Сад-къве сятни арадай фенач - абурун кьушунар тармарна. Къарини къуна, галчIурна сикIрен патав хкана.

Пакамахъ къарагъай Къагъриманаз гъаятда къари яргъи хъанваз акуна. Адан кьилихъни сикI ацукънава. Къагъримана тажублу яз хабар къуна:

- ГьикI хъана, вуч хъана, мад зи паб тухуз атанвайди яни? Къаридай гьич са гафни акъатнач, сикIни кисна акъвазна.

Къагъриман элкьвена кIвализ хъфена, ада вичин папаз лагъана: "Мад къари гъаятдал атанва.

СикIре ам алай чкадилай юзурзавач". Къарагъна, руш дакIардай килигайтIа, къеледин кьуд пад вири кьенвай инсанрин мейитар я. Абурун арайра сикIерини жанавурри чпин кIвалахар ийизва.

Гъарай акъатай руша Къагъриманаз лагъана: "Им вуч хабар я, къеледилай къецихъ килиг! Ана вуч йикъ-шуван аватIа аку!" Къенвай къван душманрин мейитар акурла, Къагъриман гъавурда акъуна. СикIре абуруз кар къунвайди чир хъана. Ахпа Къагъриман вичин пабни галаз гурарай эвичIна, гъаятдиз фена. Ада къариди вай хабар къуна:

- Бес, ина вуч хъана, вун иниз мад гьикI хъана акъатна? На лугъуди, къаридин мез лал хъанвай.

Гьикъван хабар къунайтIани адай гаф акъатнач хьи, акъатнач. Эхирни Къагъримана вичин сикIрез лагъана:

- Къари гила ви ихтиярда ава.

СикIре къаридин дуван акуна. Туьтуькъушрав къаридин келледиз кIуф ягъиз таз, вири мефт акъудиз туна. Ахпа жанавурдиз ихтияр гана. Къаридикай гьич са тикени амукънач. Гъа икI къаридин эхир хъана.

Гъа идалай гуьгъуьниз гада архайин хъана. Гъуьрчез физ-хквез, нез-хъваз, вичин папахъ галаз яшамиш жез хъана.

Йикъарикай са юкъуз папанни гуьлуьн арада душманвал авуна, гада къанлудиз акъудай хандикай суьгъбет кватна. Папа лагъана:

- А хан къве йис идалай вилик кьенва, лагъана, заз ван хъанай.

- Ажеб хъана, ажеб хъана. Бес вуна икъван гагъда заз вучиз лагъанвачир?

- Заз чидачир ам ви душман тирди, - лагъана папа.

И кардал шад хъайи гадани адан паб, пакад юкъуз къахчуна чпин пек-лек, жанавурни, севни, туьтуькъушни, сикIи галаз хтана ахкъатна чпин вилайтдиз.

Хтана ахгакъайла, гадади къачуна вичиз яц, са кал, са лам. Гада душмандин куьгъне ятахрикай са ятахдал ферикъат хъана. Йикъарикай са юкъуз иниз бикедин са нуькер атана. Ада вич Бикеди гъакъи къачун патал ракъурнавайди я, лагъана. Гада рази хъана. Анжах Бике галаз вичин патав атун тIалабна.

Нуькер хъфейла, Къагъриман вичин варцин кьенез хтана, ада са еке, дегъне фур эгъуьнна. Винелай чир тежедайвал къалар-къулар вегъена. Атана акъатна Бике вичин нуькверарни галаз. Варариз гъахъзамазни аватна абурун дегъне фуруз. Къагъримана лагъана: "Гила зи рикI ферикъат хъана, мад иниз, гила ханарикай хкведай кас амач. Ханарикай чун секин хъана".

Эхир кесиб Къагъриман бахтлу хъана. Ватандиз хтана кIвал-югъ хъана. Гъабур гъана амаз, зунни иниз хтана.

ГЪУЬЛУЬН РУШ

Хъана къван, хъанач къван са пачагъ; идан тIварни хъана Жагъан Шагъ. И Жагъан Шагъдиз аваз хъана са пабни пуд хва. Йикъарикай са юкъуз и Жагъан Шагъ сейрдиз экъечIа; къекъвез-къекъвез фена ам, гуьлуьн къерехдиз акъатна. Гуьлуьз тамашиз акъваз-навайла, гуьляй цин винел са руш экъечIа, идаз гьил эляна, мад цин кIаник хъфена. И кар Жагъан Шагъдиз гзаф такIан хъана, им фикир ийиз амукъна. "Пака юкъуз и руш гуьляй цин винел экъечIамазди, аскерар ракъурна, къаз

тада", - лагъана фикирна, ам вичин аскерарни галаз мад и гъульуьн кърехдиз фена. И юкъузни руша, гъульуьн винел экъечла, пачагъдиз гъил эяна. Пачагъди вичин аскерриз, и руш къуна вичин патав гъваш, - лагъана, эмирна. Ибур гъульуьз гъахъайла, руш мад цин кланик хъфена, квахъна, аскерар вири батмиш хъана. И кар пачагъдиз гзаф залан хъана ва ам азарлу хъана; адан вилер буъркъуь хъана. ИкI хъайила, пачагъди вичин чIехи хциз эвер гана, лагъана: "Чан хва, эгер и зи балкIандин кIвач хкIун тавур чкадлай вуна заз накъвар гъайитIа, зун сагъ хъижеда, тахъайтIа, зун рекъида".

- Башуьсте, буба, - лагъана чIехи хва вичин балкIандал акъахна, фена. Им са йикъан рекъиз фена, вичин гъебейр накъварив ацIурна, хтана. И накъвар Жагъан Шагъдив вугайла, ада лагъана: "Гъей, чан хва, и вуна накъвар гъайи чкадиз зи балкIан са къуз фена хкведайди я; и накъваркай заз дарман жедайди туш".

Бубади икI лагъайла, къулан хци: "За гъида ваз накъвар, чан буба", - лагъана, акъахна балкIандал, фена. Идани, къве йикъан рекъиз фена, накъвар гваз хтана. Бубади, накъвариз килигна, лагъана: "И накъвар гъайи чкадиз зи балкIан, къве юкъуз фена, хкведайди я; и накъварикайни заз дарман жедайди туш". И чIавуз гъвечи хци: "Гила за гъида, буба, ваз накъвар", - лагъана, акъахна вичин балкIандал, фена. Са юкъуз фена, къве юкъуз фена, пуд юкъуз фена, къуд лагъай юкъуз им атана са гъульуьв агакъна. Ида, балкIан инал акъвазарна, фикир ийиз башламишна.

И вахтунда балкIан чIалал атана, ида лагъана: "Эй къеггал, вун вучиз фикиррик акатнава? Вуна фикирмир, вуна заз як кIарабдиз, кIарабни мефтIедиз гъахъдайвал са къамчи вегъ, зун гъульуьн а пата кърехдиз фида. ИкI лагъайла, гададиз гзаф хвеша хъана, ида балкIандиз кIевиз са къамчи вегъена. БалкIан, гар хъиз, гъульуьн винелай фена; и чIавуз гъульуьн винел къве гевгъер акъалтнавай, гадади гъил вегъена къуна, сад вичин жибинда туна. Гъульуьн а пата кърехдиз агакъайла, им фена са шегъердиз акъатна. Ина и гада са тажирдин* патав нуькервиле акъвазна. Юкъуз ида тажир-дихъ галаз санал кIвалахна, йифиз, идаз къилди кIвал ганваз, им и кIвале хъана. Са йифиз и гада лампа куькIуьрна, кIвале ацукъназайла, вичи гъулелай къур гевгъер идан рикIел хтана, идаз тамашиз кIан хъана, гевгъер жибиндай акъудзамаз, и кIвал экуь хъана, нурдив ацIана. Ада гъасятда лампа хкадарна, и гевгъер кIвалин пенжерда эцигна. ГъикI ятIани, и гевгъер, йифен са чIавуз, къумар къугъвана хквезвай са: гачалаз акуна. Ида, гъасятда атана, пачагъдиз лагъана: "Пачагъ, вун сагърай, бес флан тажирдин кIвале ихътин нур гудай гзаф къиметлу са шей ава; лайих ятIа, ам тек са ваз лайих я, масадаз ам лайих туш". Пачагъди гачалаз са тIимил пул гана, ам шад хъана, хъфена. Пакадин юкъуз пачагъди вичин везир ракъурна, и тажирдиз эвериз туна. Тажирди, атана, лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, ви къуллугъ вуч я?

Пачагъди лагъана: "Вуна а ви кIвале авай гевгъер заз гун лазим я, - тахъайтIа, за вун рекъида", - лагъана пачагъди. - "Пачагъ, вун сагърай, а вуна лагъай хътин шей захъ авач, эгер зи нуькердихъ аватIа, ам заз чидач", - лагъана тажирди. - "Алад, исятда а ви нуькердиз иниз ша лагъ'I,, - эмирна пачагъди. Тажирди, фена, вичин нуькер галаз хтана. Пачагъди идавай жузуна:

- Ваз ихътин нур гудай са шей авани?

- Ава, пачагъ, вун сагърай, - лагъана, нуькерди и гевгъер гъана пачагъдив вугана. Пачагъдиз гзаф хвеша хъана, ида ибур азадна.

Са югъ алатайла, гачала мад хтана пачагъдиз лагъана: "Пачагъ, вун сагърай, а гевгъерар тек жедайди туш, абур жуьт жедайди я; вуна ам гъайи касдиз лагъ: ибур тек жедайди туш, жуьт жедайди я, вуна, фена, а муькуь гевгъер хкайтIа, хкана, тахъайтIа за ви гардан яда". Пачагъди мад гачалаз са тIимил пул гана, гачал шад хъана хъфена. Ахпа ида гевгъер гъайи гададиз эвериз туна, лагъана: "А гевгъерар тек жедайди туш, жуьт жедайди я, вуна, фена, заз а муькуь гевгъерни хкайтIа, хкана, тахъайтIа за ви гардан яда". "Башуьсте, - пачагъ!" - лагъана, гада пашмандиз вичин балкIандин патав хъфена. БалкIанди, идан пашманвилин сеbeb чир хъана, лагъана: "Пашман жемир, гада, гъа муькуь гевгъерни чна, фена, хкида". Мад и гада акъахна балкIандал, гъульуьн кърехдиз фена. Гъульуьн винел а гевгъер акъалтзамазни, ида, фена къуна, хкана. И гевгъерни пачагъдиз гана, гада вичин кIвалахдал хъфена.

Пака юкъуз гачала мад атана пачагъдиз лагъана: "Пачагъ, вун сагърай, а гевгъерар иеси авачиз жедайди! туш, абурухъ иесини авайди я. Вуна адаз лагъ: "Вуна заз и гевгъеррин иесини гъайитIа гъана, тахъайтIа, за вун рекъида". Пачагъди мад гачалаз пул гана, рекъе хтуна. Ида мад и гададиз эвериз туна, лагъана: "И гев-гъеррихъ чпин иесини авайди я; вуна ибурун иесини заз гъайитIа гъана, тахъайтIа, за вун рекъида". f

"Башуьсте, пачагъ!" - лагъана, гада вичин балкIандин патав хъфена. Мад им балкIандал акъахна, гъульуьн кърехдиз фена. И чIавуз балкIанди идаз лагъана: "Килиг, гада, а гевгъеррин иеси гзаф

гуьзел са руш я. Чун гуьлуьн дериндиз фида, ахпа гъанай чна а руш авай чка жагъурда; ина са хъсан багъ ава, а багъдани са гъавиз ава, чун фена а гъавиздин патав акъвазда, ахпа руша атана ваз лугъуда: "Ваз вуч кIанда, я стха?" Жува лагъ: "Чан вах, заз са тIимил яд гъваш". Ада лугъуда: "ЭвичI балкIандилай, атана хъухъ". Жува лагъ: "Чан вах, зи пIуззарар акъатнава, завай гъавиздай яд хъваз жедач, заз са къапуна цана яд це". Ахпа, ада ваз къапунаваз яд гайила, жува адан гъил къуна, виниз чIугу, зани кIаникай къил эцяна ам зи далудал вегъеда, ахпа чна ам гуьлуьн винел акъудда, и саягъ хъайитIа хъана, таХъайтIа а руш и дуьньядал гъиз жедайди туш. Гила акъах зи винел, вилер акъална, як кIарабда, кIараб мефтIеда гъатдайвал заз са къамчи вегъ". Гадади, акъахна балкIандал, вилер акъална, балкIандиз кIевиз са къамчи вегъена. БалкIан, гадани алаз, гуьлле хъиз, фена гуьлуьз гъахъна. Са арадлай им акъвазна. Гада вилер ахъайна килигайтIа, вич гъавиздин патав гва: вичин бубади тапшурмишай кар идан рикIелай фенач: эвичIна, ида чилелай са гъаб накъвар къач^а, вичин жибинда туна, мад балкIандал акъах хъувуна. Са ара/г^ай и гуьзел руша, атана, идавай жузуна:

- Ваз вуч кIанзава, я гада?

- Чан вах, - лагъана гадади, - са тIимил яд це ман.

- ЭвичIа балкIандилай гъавиздай хъухъ, - лагъана руша.

- Чан вах, зи пIуззарар хъиткъиннава, завай къаткана гъавиздай яд хъваз жедач; заз са къапунаваз яд це, - лагъана гадади.

Руша гададив яд авай къаб вугудайла, ида вегъена адан гъил къуна, винелди чIугуна, балкIандини къил эцяна кIаникай, руш гададин къужахда гъатна. Инлай гадади як кIарабда, кIараб мефтIеда гъатдайвал балкIандиз са къамчи вегъена, балкIандини ибур гуьлуьн къерехдиз акъудна. Ибур рекъай тIуз пачагъдин патав хквезвайла, руша и'гададивай жузуна?"-

- Гада, лагъ кван, вуна зун низ тухузва, ваз тухузвани, масадаз?

- Вун заз тухузвайтIа, зун икъван пашман жедайни?.. За вун масадаз тухузва, - лагъана гадади.

- Низ тухузва, лагъ кван?

- Къуьзуь хъана ктIанвай са пачагъдиз.

- АкI ятIа, лагъана рушаучна са кар ийида^а пачагъдиз чна са уюн акъудда. Зун адан кIвализ фейила, за адаз лугъуда: "Чи бубайрин адетриз килигна, гуьлни паб пуд вацра сад-садахъ галаз гуьруьшмиш тахун лазим я, пуд вацралай абур гъамамдиз фида, ахпа абур гъакъикъи гуьлни паб жеда". И пуд вацран къене вун гуьлел алад. Анал са хвар экъечIа, вуна адакай нек ацана хкваш; ахпа пачагъ гъамамдиз къведайла, жув фена адалай вилик гъана чуьнуьх хъухъ, ада парталар хутIунайла, гъана нек адан далудал илична: "Я вакай вак хъуй, я вакай кицI, лагъ. Адакай я вак жеда, я кицI. А чIавуз чун сад-садаз жеда.

- Хъсан я ман, - лагъана, хвеша хъана гададиз.

Ида руш тухвана пачагъдив вугана. Пачагъ и гададилай рази хъана; гада элкъвена хтана вичин кIвализ. Пака юкъуз гада мад вичин балкIандал акъахна гуьлуьн къерехдиз фена. Мад балкIанди идаз лагъана: "Килиг, гада, гуьлуьн винел а хвар экъечIайла, за зун гуьлуьз хкадарда, вун инал акъвазда; чна ана дяве ийидайла, гуьлуьн винел иви акъалтда, эгер нисини жедалди и иви алат тавуртIа, мад вуна зун гуьзлемешимир, захъай вил атIутI". Са арадилай хвар гуьлуьн кIаняй винелди экъечIна, балкIанди гъасятда гуьлуьз хкадарна, вегъена хвар къуна, абур дяве хъана, ккIана, сада-сад кIасиз-кIасиз, ибур гуьлуьн кIаниз фена. Бирдан гуьлуьн винел пад ивиди къуна, вири яд яру хъана. Гада, рикI цацараллай хъиз хъана, къарай текъез, гуьлуьз тамашиз хъана. Са чIавуз гуьлелай иви алатна, балкIанди хваран фири къуна, гададин патав гваз хтана. Гада гзаф шад хъана, ада хваракай са къаб нек ацана, ам гуьлуьз ахъа хъувуна.

Атана пуд варз алатна, пачагъ и рушни галаз гъамамдиз физ гъазур хъана, гадани пачагъдилай вилик хваран некни гваз фена, тахтунин кIаник чуьнуьх хъана. Пачагъ файтунда акъахна, вичин аскерни галаз гъамамдиз атана. Вири аскерар, вири эл куьчеда амукъна, пачагъ-рушни галаз гъамамдиз гъахъна. Пачагъдиз парталар хутIунна яд авай латуниз гъахъиз кIан хъайила, и гадади, тахтунин кIаникай хкечIна, адан далудал и хваран нек илична, лагъана: "Я^вакай вак хъуй, я вакай кицI". Гъасятда пачагъдикай са кицI хъана, ам ав ягъиз-ягъиз, гъамамдай экъечIа, катна. Куьчеда кIватI хъанвай элди къван гана, и кицI дагълариз чукурна. Са къадар вахтунилай гадани руш гъамамдай эхкъечIа, файтунда акъах хъувуна, хъфена пачагъдин кIвализ. Элдиз акI хъана хъи, чпин къуьзуь, ктIай пачагъдикай жегъил хъхъай хъиз. И гададикай пачагъ, рушакай адаз паб хъана. Ъ, Са къадар вахтар алатна. Гада вичин пабни галаз вичин ватандиз бубадин патав хъфена. Бубадин кIвализ хтайла, ада вичин паб чинеба вичин кIвализ хутахна, садазни такурай лагъана, чуьнуьхарна. Ахпа ада, бубадин патав фена, адав гуьлуьн кIаняй гъайи накъвар вугана. Бубадин вилер экуь хъхъана. Атана пуд варз алатна. Са сеферда и пачагъдин гъвечи гададин паб айвандик

экъечІа яд экъичзавайла, пачагъдиз акуна. - "Агъ, - лагъана, пачагъди, - и руш патал гъикъван зи къушунар гъуле батмиш хъана, мад завай ам гъиз хъанач, амма зи хци гъана, и кар за икІ тадач". Ида, кІвализ хтана, вичин папаз лагъана: "Гъа къе йифиз за зи хва къена, адавай а руш къакъудна кІанда". И гаф ван хъайила, пачагъдин папа тадиз атана вичин хциз лагъана: "Чан хва, гъа и къе йифиз бубади вичи вун рекъида лугъузва, вун экъечІа ката". Гадани вичин пабни галаз гъа и йифиз чинеба экъечІа катна.

Фена, фена, ибур са гъуьлуьв агакъна. Ибур къулухъди элкъвена килигайтІа, къулухъай бубадин къушунар къевезва. Гъуьлуьн къерехдив са луйткъве гъалзавай итим гвай, гадади и итимдиз лагъана: "Чан стха, чи къулухъай душманар къевезва, чи язух ша, чун луйткъведа акъадра". Луйткъвечиди лагъана: "Зи луйткъведа къве итимдивай акъахиз жеда, мад чка авач; кІантІа жув акъах, кІантІа жуван паб акъадра". Гадади вичин паб и луйткъведа акъадарна, рекъе туна, вич гъуьлуьн къерехдив чуьнуьх хъана. Пачагъдин къушунар гъуьлуьн къерехдал атана агакъна, и рушни гада ибуруз жагъун тавурла, абур элкъвена хъфена. И чІавуз луйткъвечи и рушни галаз гъуьлуьн а пата къерехдиз экъечІа. Ида руш инал луйткъвечин патав акъвазарна, вич са гъиниз яТани къарпузар къачуз фена. Рушаз и луйткъвечидин чІуру хиялар, чир хъана, им тамуз катна. И тамай тІуз физвайла, идал яхцІур кас къиргъарамбашияр - къачагъар гъалтна; ибурукай гъар сада и руш заз, лугъуз, вири идан винел алтІушна. И вахтунда руша лагъана: "Куьн яхцІур кас ава, зун сад я; яхцІур итимдиз са паб жедайди туш. АкІ хъайила, куьне куь арада чип вегъ, чипинай низ акъагайтІа, зун гъадаз хъуй. Садра квез чай аватІа, заз чай це, зун галатна,--сузамиш хъанва".

Къиргъарамбашияр и теклифдал, рази хъана, рушаз, чай авуна, гуда ва чпини хъвада лагъана, ибур са хъсан къацу векъ алай чкадал ацукъна. Руша гъасятда вичи чай эцигиз башламишна, ида чай-май вири гъазурна. Ахпа ида виридаз ибуруз чай цана, ибуруз акван тийидайвал, чайдик байгъуш кутуна, ахпа абуруз лагъана: "Эгер квез зун кІандатІа, куьне вирида санлай зи сагълугъдай санал чай хъухъ". Ибуру чай хъванмазди, яхцІур касни садлагъана, къейи мейитар хъиз, ярх хъана. И чІавуз руша садан парталар хутІунна, вичи алука.

Итимрин парталар алука, паб абурукай катна, атана акъатна са шегъердиз. Ина адал са къари дуьшуьш хъана, ада къаридиз лагъана: "Чан къари-диде, ваз мугъман кІандачни?" - "Бес кІан жечни, чан хва!" - лагъана, къариди ам вичихъ галаз кІвализ тухвана. Фена ацукъна. Фу-загІ тІуьрдалай къулухъ, ида къаридивай жузуна: "Чан къари-диде, куь шегъерда вуч цІЙи хабар ава?" Къариди лагъана: "Чан хва, са шумуд йис я, чи пачагъ къена; гъар юкъуз чна кард ахъайзава ва, гъар нин къилел а кард ацукъайтІа, гъадакай пачагъ хъаНа кІандайди я, амма къенин йикъал къведалди гъич садан къилелди ацукънач, гъавиляй чи шегъердиз пачагъ хъанвач". И чІавуз и руша лагъана: "Яраб ам зи къилел ацукъдатІа, чан къари-диде?" - "Чидач ман, чан хва?" - лагъана къариди.

Пака юкъуз и руш-гада и кард ахъайзавай чкадал фена. Кард ахъайнамазди, атана, и рушан къилел ацукъна.

Идакай шегъердин пачагъ хъана. Рушакай пачагъ хъайила, ида шикил чІугвадайбурув, виликан рушан шикилдаваз, вичин еке са суьрет чІугваз туна. И суьретни рекъин патав гвай са булахдал ягъиз туна, инални къаравулар акъвазарна, ибуруз лагъана: "И булахдал атана и суьрет акурла, нелай ухът алахъайтІа, ам къуна, зи патав гъваш". - "Башуьсте, пачагъ, вун сагърай!" - лагъана къаравулри. Са шумуд йикъалай и булахдал рекъяй физвай са кас атана ацукъна; суьрет акунмазди идалай ухът алахъна. Гъасятда къаравулри им къуна, пачагъдин патав тухвана. Адаз акунмазди, им вичин гъуьлуьн буба тирди чир хъхъана. - "Ам тевледа тур", - лагъана пачагъди эмирна. Ахпа булахдал къиргъарамбашияр атана, ибурулайни, и суьрет акурла, ухът алахъна. Ибурни къаравулри пачагъдин патав тухвана. Ада ибур са усал кІвале тваз туна, раклар куьлегалди агализ туна. Ахпа луйткъвечини атана и булахдал, идалайни гъакІ ухът алахъна. Имни къаравулри къуна, пачагъдин патав тухвана. Пачагъди имни тевледа тваз туна. Эхир булахдал и руш-пачагъдин гъуьл атана акъатна. И суьрет акурла, им, дериндай ухът алахъна, шехъна. Къаравулри гъасятда ам, къуна, пачагъдин патав тухвана. Адаз акунмазди вичин гъуьл чир хъхъана. - "И касдиз, а тавханадиз тухвана, хъсан тІуьн-хъун це", - лагъана ада. И чІавуз руш пачагъди вири шегъердин элдиз хабар гуз туна: бес пака юкъуз булахдал атана, и суьрет акурла, агъ чІугур ксарин суд жеда. Пака юкъуз вири эл майдандал кІватІ хъана. И вахтунда руш-пачагъди, къунвай дустагъар и майдандал гъваш лагъана, эмирна.

Дустагъар атайла, ада абуруз гъар садаз чараз-чараз, вуна и булахдал атана и шикил акурла, вучиз агъ чІугунай, лагъана, суал гана. Эвелни-эвел ада вичин гъуьлуьн бубадивай жузуна. Ада жаваб гана: "Зун флан уьлквечин пачагъ тир чІавуз, сейрдиз экъечІа, гъуьлуьн къерехдиз фенай, а чІавуз и булахдал алай суьретда авай руша, гъуьляй экъечІа, заз гъил юзурнай, ахпа мад ам гъуьлуьз

хъфенай, гьам патал са шумуд агъзур зи къушунар телеф хъанай. Гъавиляй адан суьрет акурла, залай ухът алахъна". Ахпа луьтквечиди жаваб гана: "Са чъавуз зун зи луьткве гваз гъуьлуьн къерехдив атайла, зи патав са рушни са гада атана. Гадади гъич тахъайтла, а руш хъайитлани луьткведа акъадарна, гъуьлуьн а патаз тухун ва чпихъ галтугзавай душманрикай хуьн тлалабнай. Зани а руш луьткведа акъадарна, гъуьлуьн а патаз тухванай, ахпа руш луьткведин патав акъазарна, зун къарпузар къачуз фенай: а чъавуз а руш катна, закай чъуьнуьх хъанай. И суьрет гъа заз акур рушан суьрет я, гъавиляй ам акурла, залай ухът алахънай". Луьтквечидилай къулухъ къиргъарамбашийри жаваб гана: "Флан тама чна гъурч ийизвайла, чал и руш дуьшуьш хъана, ада чаз лагъана: "Зун сад я, куьн яхцур, яхцур итимдиз са паб жедайди туш; куьне куь арада чип вегъ, чипинай низ акъатайтла, зун гъадаз хъуй, амма сифте куьне заз са тлимил чай це: зун гзаф сузамиш я. Чунни рази хъанай; ахпа ада чайдик байгъуш кутуна, чун вири ахварал ракъурна, вич катна, хъфена, гъавиляй и рушан суьрет акурла, чалай ухът алахънай".

Эхир нубат атана и рушан гъуьл хъайи гададал.

Руш-пачагъ вичин вилик квай жегъилдиз килигна. Ам, къил чиле туна, курпашмандиз акъвазнавай. Вилера хажалат авай. Ада пачагъди вичиз гудай суалар ва жаза гуьзлемишзавай. Рушаз адан язух атака, амма гъелелиг вичин сир гана.

Жемьтдини гуьзлемишзавай.

Пачагъди жузуна:

- И суьрет акурла, валай вучиз ухът алахънай, гада? Жегъилди явашдиз къил хкажна, амма жаваб гуз тади къачунач.

- Тадиз жаваб це! - гъарай гана адаз пачагъдин члехи везирди. Амма гададай жаваб акъатзавачир.

- За гуьзлемишзава! - векъидаказ лагъана пачагъди.

- Заз куьн зи члалахъ, инанмиш тежез кичлезва, - жегъилди вичин гъилер чъуьквезвай.

- Члалахъ хъана кланзаватла, авай вал лагъ! - эмирна пачагъди. - Авайвал лугъун тавуртла, жаза лап клевиди жеда.

Чиниз гъекъедин стлалар акъатнавай гадади, вичин секинсузвал явашарна, лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, и суьретда авай руш зи свас тир... Эхъ, эхъ. Зун адахъ къекъвезвайди тир...

Бирдан адан шикил акурла, завай жув хуьз хъанач: залай дерин ухът алахъна ва зун шехъна... За вири лагъана, - гададин вилерилай накъвар алахъна.

Везирди пачагъдин япал кушкушна: "И гадади керчек лугъузвай хътинди я. Заз адан язух къвезва".

Пачагъди къил эляна. Халкъди пачагъдин жаваб гуьзлемишзавай.

- Я эллер, ибуру вуч лагъанатла, квез ван хъанани? - жузуна пачагъди.

- Эхъ, ван хъана! - жаваб гана инсанри. Пачагъ мад жемьтдихъ элкъвена ва ада лагъана:

- Гъа и ксари лугъузвай руш зун я. Гъа руш зун я! - тикрарна ада ва къилелай таж хтлунна.

Инсанриз рушан нур гузвай гуьзел чин ва яргъи чулав кифер акуна, абур серсер хъана.

- И гадани зи гъуьл я! - руша вичин таж гададин къилел алуькла.

- Къенин йикъалай куь пачагъ гъа и кас жеда, - малумарна ада. Инсанри шадвилер авуна.

Ахпа, жемьтдин разивал аваз, тахсиркарриз ихътин жазаяр гана: гададин буба са клвач къецл ламрал терсина акъадарна, цай яна, ахъайна; къиргъарамбашияр са йисан вахтунда къванер атлуз яргъал дагъдиз ракъурна; луьтквечи азад хъувуна.

Ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, пачагъ хъанвай гададинни гъуьлуьн рушан мехъерар цлйи къилелай хъувуна.

Зунни гъа мехъерик квай, зани ана буза хъвана: анжах спелар къежена, амма сивиз са затлани фенач...

Абур гъана амаз, зун иниз хтана, за, квез и махни хкана.

КІВАТІАШ

Хъана-хъанач къван са къарини къужа. И къаридизни хъана сад хайи руш, сад тахай руш. Тахай руш гзаф акъул авай, гъиляй хъсан кар къведай, умун къилих авайди тир. Амма къаридиз ам гзаф дакландай, хайи руш къилел кап алтадиз хуьзвай, тахайдаз гъамиша гъуьнтл гузвай; адаз гъар гъилледалди тахай руш клвалай «чвадариз кланзавай. Къужадиз са сални авай къван. Ам, гъебеда халидин са клватлани туна, руш галаз чуьлдиз фена. Ибур фена, фена, эхир са баябан чуьлдиз акъатна, ял ягъиз ацукъна. Руша лагъана: "Захъ ахвар гала ман, чан буба". - "Кеус ман, чан руш", - лагъана бубади. "Вун хъфида эхир", - лагъана руша. - "Хъфидач, чан руш, - лагъана бубади. - Ваз кичлелатла, зи чухвадин хилел къил эцигна ксус". Руш чухвадин хилел ксана. Къужани, чухвадин хел атлана, клвализ хъфена.

Са арадилай руш ахварай аватна, килигайтIа, буба амач, касни авачир чуьлда вич кьилди ама. И чуьлда идал пехьер, чIагьар алтIушна, абуру гьарайиз башламишна: "Вун калун ничхир яни? Вун калун ничхир яни? "Эхь, эхь, чан пехьер! Эхь, чан чIагьар!" -лагьана руша. АкI лагьайла, абуру рушак кянач, абур элячIна, хьфена.

Руш кIватIашдив кьугьваз ацукьна, ада кIватIаш кьугьуриз, лагьана:

- А калиг-калиг, чан кIватIаш,
Хандин калиг, чан кIватIаш!
ТпуртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш.
Заз са ацукьдай кIвал кIандир!

КIватIаша лагьана: "Руш, авадра зун инлай гьуз". Руша элкьуьрна, им элкьуьрай кьван чкадал кIвалер хьана. КIвалер хьайила, мад и руша лагьана:

-А калиг-калиг, чан кIватIаш,
Хандин калиг, чан кIватIаш!
ТпуртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш.
Са тике фу кIандир!

КIватIаша мад лагьана: "Руш, авадра зун инай гьуз". Руша авадарна. Имни авахьиз-авахьиз фена санал акьвазна, адакай тIанур хьана. Гьасятда атана са кьариди и тIанурдиз фу яна, тIанур фуни амаз цавай катна, рушан кIвализ хтана. Ада рушаз лагьана: "Де акьуд, руш, тIанурдай фу". Руша фу акьудна, кIвализ тухвана. Мад руша лагьана:

А калиг-калиг, чан кIватIаш, Хандин калиг, чан кIватIаш,, ТпуртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш. Заз фу кутадай суфра, мес-кьуьж кIандир! КIватIаш чIалал атана, рушаз лагьана: "Руш, авадра зун инай гьуз". Рушани авадарна. Авадарайла, идакай араба хьана, акьвазна. Са касдиз свас тухудай араба кIанзавай кьван; килигайтIа, гьаятда гьазур араба ава. Ибуруни свасан затIар, цIлдер чIугуна, эцигайла, араба катна фена рушан кIвализ. - "Руш, авуд ида авай куьч", - лагьана кIватIаша. Фар суфрадик кутуна, гамар кIвалик эжIана.
Руша мад кIватIаш кьугьурна, лагьана:

А калиг-калиг, чан кIватIаш,
Хандин калиг, чан кIватIаш!
ТпуртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш.
Заз са кIвалин иеси кIандир!

КIватIаша лагьана: "Руш, авадра зун инай гьуз". Руша авадарна. Имни фена са вацIун кьерез; гьанал са халича хьана, акьвазна. Ина гьиле шаламар аваз са жегьил гада вацIай эжьечIзавай. Халича акуна, шад хьана, ада халичадал акьвазна, парталар алукIамазди, халича цавай фена, рушан кIвализ аватна. "Ма ваз кIвалин иеси", - лагьана кIватIаша. Гадади, мягтел хьана, рушавай жузуна: "Вун вучтинди я, руш?" Руша лагьана: "Зун зи бубади гадрайди я. Зи кьилел ихьтин кьазаяр атайди я. Заз и кIвалер, затIар Аллагьди гайиди я. Заз гила са иеси кIанзава. Вун заз иеси хьуй". Гадади лагьана: "Зун ви иеси я". Фена, фекьи галаз хтана, некаягь ийиз туна, ибур ина секин хьана, кIватIашни дакIарда эцигна.

Са юкьуз рушан тахай дидедин рикIел тахай руш атана, ада вичин кьужадиз: "Алад, кьей кьужа, жуван рушан кIарабар хьайитIани хкваш", - лагьана. Кьужа пашмандиз и чуьлдиз атана, килигайтIа, - инал са хьсан кIвалер хьанва. Им и кIвализ фена, ина адаз вичин руш акуна, чир хьана. Рушани вичин бубадиз гьуьрметар авуна, тIуьн-хьун гана, ам хьфидайла, адав фуни вугана. Фу-затIни кьачуна, кьужа вичин кьаридин кьилив хтана. Ада кьаридиз лагьана: "Паб, руш кьенач, ам гьуьлуьз фена, хьсан кIвал-югь хьана, вичиз бахтлуз яшамиш жезва": Кьариди лагьана: Тьагь, кьей кьужа, на ви руш секин азуна, зид гьакI туна. Гила зи рушни твах". Кьариди вичин рушаз фар, шуьреяр авуна, руш рекье туна кьужадихь галаз. Ибур фена са маса чуьлдиз. Ял ягьиз ацукьайла, руша лагьана бубадиз: "Ахвар гала хьи, чан буба". "Ксус, чан руш", - лагьана бубади.
Руш ксана: буба кIвализ хьфена. Руш ахварай аватайла, кичIе хьана, ишехьна. Идал пехьер алтIушна, абуру гьарайиз башламишна, рушавай жузуна: "Вун нинди я? Гьибурукай я? Чакай

яни?" "Ваъ, кьей пехъер, куън инлай квахъ". Пехъерини, кѳуфар яна, руш къена. Са юкъуз къариди, вичин руш рикѳел акъалтна, къужадиз лагъана: "Фена, зи руш гьикѳ хъанатѳа, килиг". Къужа фена килигайтѳа, рушакай амайди са кѳарабар я. Къужади кѳарабар вичин гьебеда туна, кѳвализ хкана, къаридин вилик ичѳирна. Къари чѳар чухваз, шехъиз ацукъна: ам вичи авур кардал геж пашман хъана.

БИБИХАТУН

Хъана къван, хъанач къван са бубани, дидени са руш. И руш вичин бубадизни дидедиз гзаф кѳандай.

Йикъарикай са юкъуз и рушан диде къена. Ибурун къуншидал алаз жеда са хендеда паб. Идазни аваз жеда къван са гачал руш. Хендеда папа гъар сефер, къуншидин руш чпин кѳвализ атайла, адаз гъурметардай, вич адаз кѳанардай.

Паб къена йикъар-йифер, варцар-йисар алатна ва итимди цѳийи паб хкидайвал жеда. Руш гъавалат жеда: "Чан буба, хкидатѳа, чи къунши паб хкваш, адаз зун вичин хайи руш къван кѳанда, тахъайтѳа, садни герек туш".

Бубадиз вичин руш гзаф кѳандай, гъавилай ада вичин рушаз кѳанивал авуна. Къунши паб вичин гачал рушни галаз ибурун кѳвализ хкведа.

Хабар никай - хабар цѳийи папаквай. Им кѳвализ хтай йикъалай къулухъ тахай рушаз мад экв алай югъ ахкунач. Адаз зулумар ийизвай, фу гузвачир, гатаз-язавай. Чара атѳай руш вичин>дидедин сурал физ шехъзавай. Эхирдай рушан япарихъ дидедин гафарин ван галукъна: "Чан бала, гъар гишин хъайила, цура авай яру калин крчар фитѳина, са крчай чѳем къведа, са крчайни вирт".

Рушани, гъар сеферда гишин хъайила, физ яру калин крчар фитѳюниз хъа"на. Руш югъ-къандавай гумрагъ, гъурчег жез* хъана. И кар аквазвай тахай диде хъилай рекъизвай: бес жечни, гишила тазвай, зулумдик квай тахай руш ракъариз-варцариз къалуриз тежедай хътин гъурчегди жезвай. Хабар никай - хабар тахай дидедикай. Ада югъди-йифди вичин тахай руш ахтармишда къван ва руша яру калин крчарай виртни чѳем фитѳинзавайди чир жеда.

Йикъарикай са юкъуз, гъуъл кѳвалахдила хкведалди, паб, азарлу хъанва лугъуз, къаткида ва ада вичин гъуълуз лугъуда: "Эгер яру кал тукѳуна, зун адан хамуна тун тавуртѳа, зун сагъ хъжедач. Бубадиз кал тукѳваз кѳанзавачир, вучиз лагъайтѳа, ам вичин рушаз гзаф кѳандайди адаз чидай. Паб сагъ техжез акурла, гъуълуз маса чара амукънач, ада кал тукѳвадайвал жеда.

Хабар никай, хабар тахай рушакай. Им мад шехъиз-шехъиз дидедин сурал фида ва адаз вичин дерт-гъам ахъайда.

Дидеди рушаз лугъуда: "Чан бала, кал тукѳурла, кѳарабар вири са фуруз вегъ. Ваз абурукай хъсан либасар жеда". Рушанѳи дидеди лагъайвал авуна.

Йикъарикай са юкъуз хуъре жеда еке мехъерар. Тахай диде вичин гачал рушни галаз фида мехъерик, тахай руш - гъурчег Бибихатун ибуру, крар ийиз, кѳвале тада. Руша вичин кѳвалахар бегъемайла, ам фена калин кѳарабар кучуднавай фуруз килигда. Килигайтѳа, инавайди масад я. Фуруз гадарай кѳарабрикай рушаз пара гъурчег либасар хъанва. Рушни, абур алука, фида мехъерик. Руша мехъерик къуъл авурла, вири адан къайгъуда гъатда, амма ам вуж ятѳа садазни чир жедач. Руш тадиз, вич садазни чир тахъуй лагъана, кѳвализ хкведайла, кѳвач ѳцѳуьдгъуьнна, адан чекмедин хел яд авай вириз аватда. Фад-фад кѳвализ хтана, ада вичин парталар фура чъуьнух хъийида.

Хабар никай, хабар пачагъдин хцикай. Пачагъдин хва вичин балкѳандиз яд гуз фида вирел. Балкѳанди, пурх ягъиз, яд хъваз-вачир. Гада килигайтѳа, виче са къизилдин чекме ава. Гадади фикирна, нин кѳвачиз и чекме хъайитѳа, гъа руш вичиз гъида. Вири хуъре къекъвена гада и чекме гваз, 'Имма чекмедин Иеси адаз жагъанач. Эхирни пачагъдин хва руЧѳиан кѳвализ агакъайла, тахай дидеди руш тадиз тѳанурда чъуьнухна ва вичин гачал рушан кѳвачер чъухуьз, михъивилер ийиз эгечѳа.

Гада гъаятдиз атайла, къуралай кѳекре гъарайда: "Бибихатун тѳанурда, гачал рушар майданда!" - Киш, великъайди! - тахай дидѳедиз кѳекрен сес пачагъдин гададиз ван хъана кѳанзавачир.

Кѳекре мад гъарайда: "Бибихатун тѳанурда, гачал рушар майданда!"

Гада тѳанурдиз килигна. Ана ракъаризни варцариз къалурмир, бедназар жеда лугъудай хътин гъурчег са руш ава. Руш анай акъудна, чекме кѳвачел алукайла, чекме адан кѳвачинди яз хъана. Ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, пачагъдин хци и руш вичиз пабвиле къачуда. Са вахтарилай рушаз къизилдин кукѳушар алай са гадани жеда. Ибур лап хъсандиз, шаддиз дуланмиш жезвай.

Са сеферда пачагъдин свас вичин тахай дидедин гачал рушахъ галаз вацлал фида. Ибуруз чпиз-чеб ция аквада. Гачал руша лугъуда: "Ви парталар зал алукайтла, гьелбетда, зун валайни гуьрчег жеда. Кландатла, ша, ви парталар за алукин, килиг вун".

Гачал руша пачагъдин сусан парталар алукида ва ам хуртI гана вацлуз вегьеда, вич пачагъдин к I вал из хьфида.

Са кьадар вахтар алатайла, руш аватай чкадилай кьакьан са чинар экъечIда. ГъвечIи аял дидедин мам кIанз шехъзавай. Аял вучиз икьван шехъзава лагъайла, гачал руша лугъуда: "Аял кIевиз азарлу хьанва, эгер адаз вацлун кьерехда авай чинардин тарцикай кьеб авуртIа, ам сагъ хъжеда. Амма тар атIудайла, са кIусни тарцикай инихъ-анихъ ават тавурай".

Тар атIудайла, са гъвечIи талаш хкатна вергериз аватна. Гъикьван адахъ кьекъвенатIани, ам жагъун хъвунач.

Са сеферда кьари-баде вергерихъ фейила, адаз и талаш жагъида: "Им вуч хъсан талаш я, зи гетIедин сивел эцигиз герек кьведа", - лагъана, ада ам вичин кIвализ хутахда, кьацлал алай гетIедин сивел эцигда.

Гъар сеферда кьари-баде кIвалаяй экъечIайла, талашдикай руш жез, крар ийиз, мад талаш хъжез хъана.

Къаридиз алапат хъанвай, ада, кьуншийривай вичин кIвализ атай-хъфей авани лугъуз, хабарар кьадай.

Са сеферда кьари-баде, кIвалаяй экъечIзавайдан амалар авуна, кIвале чуьнуьх жеда. Са арадилай гетIедин винел алай талашдикай руш хъана, кIвалин крар ийиз башламишда. Кьари-бадеди атана крар ийизвай чкадал руш кьада.

- Чан кьари-диде, зун жин я, зун ахъа хъия, лугъуз, руша кьаридиз минетарна. Кьари-бадеди ихътин гуьзел руш ахъайдани мегер. Адакай кьаридиз руш жеда.

Са кьадар вахтар алатайла, руша кьаридивай "хуьре вуч хабарар ава", лагъана, жузуна.

- Пачагъдин хци, чан руш, яхун балкIанар пайзава, хвена гатфарихъ гахце лугъуз.

- Чан кьари диде, са балкIан чазни кьачу, чнани хуьда.

- Я чан бала, чавай балкIан хуьз жедани, лугъуз, гъич кьари рази жезвачир. Руш алат тийиз акурла, фена кьаридини вичиз са балкIан тIалабна. Адавай хуьз жедач лагъана, пачагъдин нуькерди кьаридив са рекъизвай балкIан вугана.

Руша вичин кьил чуьхвена, яд цуриз экъична, "кьацу векьер экъечIрай лагъана", кIвачер чуьхвей яд экъична, "булах хъуй" лагъана.

Санай кьацу векьер экъечIа, санални булах хъана.

БалкIанар кIватI хъийидай вахт хъайила, кьари-дидедин руша хвейи балкIандиз цурай хъфиз кIан жедач. Руша, атана, лугъуда: "Хъвач, чан балкIан, за авур хуьнар ваз гьалал хъуй".

Виридалайни хъсан хвенвай, гумрагъ хъанвай балкIан кьари-динди хъана.

Маса са юкьуз пачагъдин хци сар ядай мел ийидайвал хъана. Кьаридин рушазни эвер гана. Мелез атайбуру хкетар ахъайиз башламишна. Нубат кьари-дидедин рушал атана. Идани вичин кьилел атай вири бедбахтвилер ахъайна.

Гъа и арада пачагъдин хци рикIнихъай рушан суьгъбетдихъ яб акалзавай кьван. Хабар куьтягъ хъайила, пачагъдин хциз вичин паб чир хъжеда. Ада паб кIвализ хутахда, гачал руш терсина ламрал акьадарна, вичин вилайтдай чукурда.

Чеб гъанамаз, зун иниз хтана, за квез и хкетни хкана.

ЯШАЙИШДИН МАХАР

ГЪАМБАЛ

Хъана-хъанач кьван са гъамбал. Им авай чкада кIвалах авачир. Яшамиш хъунни четин тир, гъавилай ам фена маса чкадиз вичиз са кIвалах жагъурун патал. Ина ида гъамбалвал ийиз хъана. Са пуд виш манат пул хъайила, ида, фена, са харапIаяр аваз, ина ацукъна, вичин пул гьисабзавай. И арада им акуна са папаз. И паб фена кавхадин патав, лагъана, бес флан кас вичин гъуьл я, ида кIвалахар ийиз^пул кIвализ хкизвач, кIандатIа килиг, адан жибинда пуд виш манат пул ава.

Гъикьван и гъамбалди вичиз и паб чидайди туш, вич маса чкадай атайди я лагъанатIани, гъамбалдихъ кавха агъунач. Жибиндиз килигайла, ина пуд виш манат пулни авай. Пулни папав вахкана, гъамбал кьарагъарна, ахкъудна.

Гъайиф хъайи гъамбал, фена, са балхундин кIаник акъвазна шехъда. Идан ван хъана са девлетлу ханумдиз. Ханум айвандал экъечIна, жузада гъамбалдихъ вуч хъанатIа. Гъамбалди вичин кьилел

атай кар и папаз ахъайда. Ханумди идаз лугъуда: "Фена а папан са аял жуванди я, лагъана, гваз хъша. Атана ада вавай аял вахчудайла, вуна ам ви аял я лагъ". Гъамбал фена и пул къакъудай папан квализ, аял къецихъ экъечайла, къуна гада гваз хъфида. Аял шехъда, и шехъунин сесинал диде экъечайда. Килигайтла, аял вичи пул къакъудай гъамбалди гваз хъфизва. Паб мад кавхадин патав фида. Кавхадиз чир жеда хъи, папа и кас алдатмиш авурди. Пул папавай вахчуна, гъамбалдив вахкуда ва напал мадни пул илитла.

Гъамбалдиз пул эцигдай чка авачир; идаз ван жеда хъи, бес и хуъре са шейх ава, нин зат хъайитлани ада хуъда, клани вахтунда вахкуда.

Гъамбал фена и шейхинин патав, вичин пул идав вугуда. Мад гъамбалди квалах авуна, са пуд виш манат мад хъайила, им вичин хуъруъз, вичин хзандин патав хъфирвал жеда. Гъамбал фена шейхинин патав, пул вахце лугъуз. Шейхини пул хиве хкъадач. Чара атлай гъамбал мад атана а ханумдин айвандин кланик, шехъда. Ханумдиз мад и кесиб касдин ван хъана. "Вуч хъана?" - лагъана, хабар къурла, гъамбалди вич шейхини алдатмиш авурвал ахъайда. Гъанай ханумди лугъуда: "Къе зун фида а шейхинин квализ, са тимил вахтундилай вунни ша". Ханум квализ хтана, вичин къуллугъчи рушаз лугъуда, бес вич шейхинин квализ фида, вич феи са тимил вахтундилай атана, лагъ: "Ханум, муштулух заз, хтай агъа ваз".

Иклагъана, вич экъечла, шейхинин квализ фена, ханумди атана шейхинин патав лугъуда: "Сапам алейкум шейх, зи итимни квалеле авач, и захъ авай пулар ви квалеле хуъз кланзава". Шейхини "башуъсте, ханум, ваз гъикъван вахтуналди кландатлани, гъакъван чвалалди хуъда", лугъуда. И арада атана гъамбалди вичин пул вахце лугъуда. Ханум алай чкадал саклани тахъана, вич виляй ават тавун патал шейхини гъамбалдив пул вахкуда ва ханумдин къизилрилай вил аладарда. И арада къведа ханумдин къуллугъчи руш ва ада лугъуда: "Ханум, муштулух заз, агъа ваз! Ам хтана, квалеле ава". И ван атай ханумди, вичин ипекдин халат рушан къуънерал вегъеда ва вичин къизилар кватла, хуъчлуък куктада. Ипекдин халат жагъай руша къуъл ийида, халумдини идахъ галаз къуъл ийида, пул вахчур гъамбалдини ибурухъ галаз къуълда. Шейх килигна, вичини къуъллиз эгечла. Ханумди им акъвазарна, лугъуда: "За зи гъуъл хтана къуъл ийизва, руша вичиз муштулух гана лагъана, гъамбалди вичин пул гъат хъувуна лагъана, къуълер ийизва, вуна вучиз къуъл ийизва?"

КЪЕПИНА ТУР ФЕКЪИ

Хъана-хъанач къван са фекъи. Им гзаф гъаясуз кас тир. Идаз хуъре авай гъихътин дишегъли акуртлани, ам клан жедай ва инжиклу ийидай. Йикъарикай са юкъуз идаз са гуърчег паб акуна, мадни им а папан гуъгуънай акъатзавачир. И папа вичин гъуълуъз лагъана. Са юкъуз гъуълуъ маса хуъруъз физвайдан амалар авуна, папа фена фекъидиз лагъана: гъуъл квалеле авач, хуъруъз фена са шумуд югъ я, бес нязиз фекъи вичин патав>атурай.

Хвеша хъайи фекъи, няни хъана-тахъана акъатна.

Папа фекъи квализ гъана, ракларар клеви авуна. Са тимил вахт хъана, рак гатана, гъуълуъ ахъай раклар, вич хтана, лугъуда. Папай гъарай акъатна: "Я фекъи, гъуъл хтана, гила за вуч ийида?" Ахпа папа. агъана, "Акъваз итим, заз аял хъана, за ам къепина твазва". Фекъи къуна, ада къепина твада. Вичивай жеривал кут-!унна, виналай пекни вегъена, гъуълуъз раклар ачухда. Гъуълуъ "ваз аял хъана зун азачиз, эркекди яни, дишида мт, ~ лугъуз ихтмлатар авуна, » ша зун аялдиз килигда". Ам къепинин мукъув къведа. Килигна, фекъи акурла: "Я паб, им аял туш, мусибат я хъи, им чна инсанриз гъикл къалурда, гъваш чна идан чуруяр, чинал алай чларар твада", - лугъуда. Гъана уългуъч, чинал алай къван чуруяр твада, ахпа пси-пси авуна, хъвер ийиз вугана. "Агъ, идахъ вири сарарни ава хъи, - лагъана. - Гъваш чна идан сарарни акъудда". - "Чан паб, ша зун идан буйдиз килигда!" - лугъуда. Килигайтла, къепинилай квачер яргъи я. "Гъваш нажах, чна къепиниз къадар жервал ахтлуда", - лагъана, ибур нажах гъиз феилага, фекъи къарагъна, къебни далудаллаз катна, вичин квализ хъфида.

Хабар нивай, хабар фекъидин папавай. Фекъидин папа фекъи квалеле тан тийиз, гъуъжетар хъана. Са гужбаладалди фекъи квализ ахъайна.

И кардилай къулухъ фекъи гъатна месе ва мад къарагъиз тахъана, гъа месик къена.

АКЪУЛ ВА БАХТ

Йикъарикай са юкъуз акъулдинни бахтуни гъужетар хъана. Бахтуни лагъана: "Инсандиз виридалайни лазим шей зун я". Акъулди лагъана: "Ваъ, вун ягълмиш я. Инсандиз залай лазим шей авач".

- АкI ятIа, - лагъана бахтуни, - вун гила флан етим гададиз тамаш. За адаз куьмек ийида, ам гьикI яшамиш жедатIа, жува гуьзета.

Акъулди бахтуни: "Хъсан я ман, килигда чун", - лагъана, жаваб гана.

Етим гада, вичин никIин пипIел са къазма кукIурна, гъана яшамиш жезвай. Адахъ авай вири девлет масадбуруз кIвалахна къазан-мяшай къве жунгав тир. Йикъарикай са юкъуз, етим гадади вичин $\diamond$ никIе цан цазвайла, адан бахтуни гъана: никIкай нур гудай, вичихъ еке къимет авай са къван хкатна, амма акъул вичикай катнавайвилиз килигна, гадади и къван никIин цлал эцигна. Йикъарикай са юкъуз рекъай физвай савдагардиз яргъай хъиз нур гузвай са затI акуна. Савдагар, им вуч затI ятIа чирун патал, чIугуна, и етим гадади цан цазвай никIел атана. КилигайтIа, са касди никIе цан цазва ва адан никIн цлални са къванци нур гузва, Къван акурла, савдагардин рикIелай сапам гунни алатна. "Я стха, хабар къазва лагъана вуна зун айиб ийимир, и къван вуна куьн маса гуда?" - хабар къуна савдагарди етим гадади вай. Гададиз хъел атана: "Квахъ, ламран хва, зи вилерикай, им аку закай зарафатар ийизвай! Къван ваз гьакI гъавайда хъуй, ам зи куьз я къван?!" Савдагардиз хъел атанайтIани, и сеферда ам кисна акъвазна ва никIин цлалай нур гузвай къван къачуна, ам хъфена. Са шумуд югъ алатайла, савдагарди и къван пачагъдиз багъишна. Пачагъдини савдагар вичин везирвиле эцигна.

Йикъар къвез алатзавай. Са сеферда пачагъди вичин везирдиз эверна лагъана: "Икъван багъа къимет авай къван гъатта заз авачир. Им ваз гъинай жагъанатIа, лагъ".

- Пачагъ, вун сагърай, - лагъана везирди, - ам за флан етим гададивай къачурди я.

- Огъо!.. Акъван мал-девлет авай касдиз за зи руш тагана тадач. Вач, фена адаз зи патав эвера, - лагъана, пачагъди вичин къуллугъчи ракъурна.

Сад лагъай сеферда адан патав итимар фена - гада атанач, къвед лагъай сеферда итимар фена - гада мад атанач. Пуд лагъай сеферда феи итимри ам чпихъ галаз гъидай меслят авуна. Етим гададиз, пачагъди эверайла, кичIе хъанвай: ада гагъ и къвал, гагъ а къвал чухваз, "зи ник ни цада, зи жунгавриз вуж килигда, зи кIвализ-къаз ни иесивал ийида?", лугъузвай. Атай итимри ам гужуналди тухвана. Пачагъди адаз хъсан къунагълух туькIурнавай. Са арадилай суфрадал ашар ва маса няметар гъана. Етим гадади гъасятда вичин бармак хутIунна, ашдин къил капашдалди къачуз, бармакда туна. Пачагъдиз, и кар акурла, гзаф хъел атана:

- Тухвана и вакIан хчин гардан ягъ, ада зун беябур авуна, - лагъана, пачагъди вичин жаллатIриз буйругъ гана. ЖаллатIрини етим гада гардан ягъиз тухвана. И вахтунда бахтуни тадиз акъулдин патав зверна, лагъана:

- Вун гъахъ я, стхау вуна заз багъишламиша. Язух гададин гардан язава, мад завай адаз гъич са куьмекни хъжедач. Фена килиг, мумкин ятIа, са куьмек ая.

Акъул гъасятда фена гададин къиле гъатна. Гада килигайтIа, вичин гардан язава.

- Я стхаяр, садра акъваз! Куьне зи гардан вучиз язаватIа, лагъ, заз чир хъурай, - лагъана ада жаллатIриз.

- Вуна пачагъ беябур авуна, адани чаз ви гардан ягъунин, эмир ганва, - лагъана жаллатIри.

- За адавай хабар къадай са гаф ава, къвез минет я, садра зун адан патав хутах, - лагъана, етим гадади минетна. ЖаллатIрини гада пачагъдин патав хутахна.

Пачагъди хъайи гъл гададиз суьгъбет авуна.

- Пачагъ, вун сагърай, - лагъана гадади, - зун ви итимри юкъва чIул, къилел бармак алачиз ви патав гъана. Заз вахъай гзаф регъуь хъана. Аниз килигна, за зун ахмакъдин чкадал эцигна. Заз вун хътин пачагъ зун хътин ахмакъдихъ галаз рахун тийир хъиз хъанай. Заз ви патав хъсандиз алукIна, ваз са савкъватни гваз къвез кIанзавай, амма ваз фад хъел атана, вуна кардин къил-тум ахтармиш тавуна, зи гардан ягъунин буйругъ гана. Пачагъар гзаф адалатлу васабурлу хъунухъ лазим я. Зи тахсир вуч я хъи, вуна зи гардан ягъиз таз?!

И гафар ван хъайила, пачагъдиз регъим атана, вич адалатлу пачагъ тирди къалурун патал ада етим гада рекъиз тунач:

- Вун акъуллу итим я. Ма ви къванни къахчу и зи рушни за ваз гузва, - лагъана пачагъди.

Етим гададин кефияр куьк хъана. Пачагъди гъасятда еке дем къурмишна, рушани етим гададин мехъер авуна. Етим гада пачагъдин рушахъ галаз кеф-кефиятда яшамиш хъана. Зун къве гъл тIушуниз, яраб зун мус хушбахт жедатIа? - лугъуз, хтана.

САВДАГАРДИН ПАПАННИ ФЕКЪИДИН КЪИСА

Хъана къван, хъанач къван са савдагар. Идаз гуърчег са паб аваз хъана. Савдагардиз ва адан папаз майишатда са гачал гадади куьмек гузвай. Йикъарикай са къуз савдагардин папа гачалаз эверна: "Вач, фена фекъи галаз хъша", - лагъана. Фекъи квез герек хъанватла, и кардай къил акъат тавур гачала: "Фекъидикай эверна вучзавайди я, ханум?" - лагъана хабар къуна.

- За адав, - лагъана савдагардин папа, - фал хъивегъиз тада, за адав заз дубаяр кхъиз тада. Зун зи гъульуыз гъикъван кландатла, гъам тайинариз тада. Анжах, гачал, вуна и сир масадаз ахъаймир, гъавурда гъатнани?

- Хузаин хтайтла вучда вуна, Ханум? - мад суал вугана гачала.

- Хузаин къе хкведач, ам са шумуд йикъалай хкведа. Вуна вал тапшурмишай кар ая, - лагъана, ханумди гачал фекъидиз эвериз ракъурна.

Гачал фенмазди савдагардин папа къула цай хъувуна, къажгъанI эцигна, дуьгуь хкудна, аш гъазурна ва ам фекъидал вил алаз ацукъна. Са къадар вахт алатайла, гуьгъуьна гачални аваз фекъи атана акъатна.

- Ша, ша, чан фекъи: вун атуь, рагъ атуь, - лагъана фекъидин кIаник хъуьтуьл ястух вегъена, адаз ацукъдай чка къалурна. Ахпа хваш-беш, жузун-къачузун авуна, аш-затI гъана фекъидин ва вичин вилик эцигна. "Пуьна, хъвана тух хъайидалай гуьгъуьниз ибур чпин суьгъбетрив эгечла: "Вун хътин гуьзел паб авай гъуьл гъамиша къулан патав ацукъун лазим я", - лагъана фекъиди вичин даллай башламишна: "Ваз, савдагардилай гъейри, дуьньяда кас къит хъанвайни! Ам гъамиша куьчейрани убайра, вунни рикI дарихмиш хъана кIвале. Гъайиф ви гуьзел чан икI дердисервиле физ".

- ГъакI лагъ ман, чан фекъи, валлагъ вуна дуьз лугъузва. Заз къе гъа и кардин гъакъиндай вахъ галаз рахаз, меслят ийиз кIанзава, - жаваб гана ханумди. - Ваз зи рикIин хиял, валлагъ, рекъемаз чир хъана. Ахпа хва къей эллери: "фекъийриз са затIни чидач", - лугъуда.

- Абур Аллагъдал иман тегъизавай кафирар я, вуна абуруз лянет гъваш, чун Аллагъдин куьмекчир я, - лагъана, фекъи рикIвай тажирдин папаз килигна, ахпа - "Гила, лагъ ви мурад-метлеб, за яб акалзава", - лагъана.

Савдагардин папа вичин мурад-метлеб ихътин гафаралди башламишна: "Чан фекъи, заз и гафар лугъуз регъуьни я, талгъуникай чара авач. Гъуьлуь заз яб гузвач. Заз гъуьл аквазвайди туш. ГъакI гъуьл ава лагъай са тIвар хъанва. Эгер ам зун кIандай гъуьл тиртIла, ада заз, инал вуна авур хътин, рикIз хуш са ихтилат ийидай, йиф-югъ куьчейрани, базарра гъатдачир. Заз и кардин сеbeb чир хъана кIанзава. Зегъмет ваз хъайитIани, на заз и кардин гъикъиндай ктабда вуч кхъенватIа, лагъ. Ви гъакъи за вав артухни алаз агакъарда".

| Ханумдин и гафари кефи къунбар авур фекъиди: "Гъа и агъвалат чиз, зун ктабни гъаз атана. Эгер ваз икъван рикIвай ви бахтуниз килигиз кIанзаватIа, за ви мурад исятда къилиз акъудда. Анжах фена легенни афтафа гъваш, дастамаз къачуна, къве къил кап! ийин", - лагъана.

щ Савдагардин папа гъасятда легенни афтафа гъана* Фекъи дастамаз къачуна, къве къил кап! авуна; ахпа: "бисмилагъи рагъмани регъим" лагъана, фалар хъивегъдай ктаб къачуна, адаз темен гана, башламишна: "Фалун фал олсон, фармани Аллагъ олсоон. Вун хътин гуьзел папан къадир авачир эркекдивай фелекди вичи хуьрай, я Аллагъ!" - ктабдин са чиниз килигна, муькуь чиниз килигна. Савдагардин папавай акъвазиз жезвачир:

- Вуч кхъенватIа лагъ, чан фекъи, тади ая! - лагъана ада, фекъидиз минетна.

Фекъиди ктаб кIелна, къил юзурзавай. Эхирдай ада явашдиз хъиз ханумдиз: "И гачал алаз лугъуз жедай гафар туш, ам санихъ квадара!" - лагъай ишара авуна. Савдагардин паб гъасятда гъавурда гъатна, ада зур манат вугана: "фена, гачал, базардай чаз недай емишар гъваш!" - лагъана, гачал кIвалай акъудна. Гачал базардиз фенач, ам ибуру вуч рахунар ийидатIа яб акализ, фена гурмагъдихъ ацукъна. Гачал кIвалай экъечIайла, фекъиди ханумдиз икI лагъана: "Я гуьзелрин гуьзел, фалуни ви рикI шаддай хъсан хабар гузвач. Ша, за ваз и гафар лугъун тийин. Вал мад гъам-хажалат акъалтда. И карди ви рикIни, зи рикIни пашман ийида", - лагъана. Савдагардин паб фекъидин и теклифдал рази хъанач: "Ваъ, ваъ, чан фекъи, ви гъа чурудиз къий, лагъ, тахъайНа зи рикI акъатда", - лагъана кIевивал авуна.

- Ктабдиз кихлигайла, ана лугъузва, ви гъуьлуьхъ маса паб ава. А папахъ аяларни, гъуьлни ава. Аялар етим хъана куьчейра гъатунихъай кичIела, адавай а паб и кIвализ гъиз жезвач. Вун ада гъакI кIвализ-къаз килигиз, мал-деветдиз иесивал ийиз гъанвайди я. Адан, яни ви гъуьлуьн рикIе мад са кар ава, а кар завай ваз исятда лугъуз жедач. Адан патухъай мад ктабриз килиг хъувун лазим я. Къвед-пуд йикъалай за ваз гъа месэладикайни ачухдиз лугъуда. Фалди къалурзавай къван крар за ваз лагъайтIа, вавай вун къуна акъвазариз жедач. Вун хътин гуьзел икI къимет эциг тавуна

амукбунал я зун, я Аллагъ рази туш. Вахъ къени вучиз аялар авач* Фалди гъа и месэладикайни лугъузва. И кардин тахсиркар ви гъуъл я.

Фекъиди савдагардин папаз гъуълукъай гзаф гафар лагъана.

- Бес за вуч ийин, я фекъи, зи эхир къил гъикI хуй? Зи дердиниз ни куьмек авурай? - лагъана, ханумдай агъ акъатайла, фекъиди: "Вак акъван тади кватIа, пака зи къилив чи никIел ша; гъана, са касни авачир чкада, за ваз ахъайда" - лагъана, фекъиди вичин ктаб акъална; ахпа, са гъвечIи герендила, чпин дерди гъаларни авуна, фекъи эхкъечIа хъфидайла, ада: "Зун пакамаз хал и нез-нез фида, чкалар за рекъиз гадарда, гъа чкалар къуна фейила, вун дуьз чи никIел атана акъатда", - лагъана.

Гачалаз савдагардин папанни фекъидин арада хъйи вири рахунар ва меслятар ван хъана.

Пакамаз фад къарагъна, савдагардин папа къве верч тукIуна, ахпа верч квай дуьгуьдин афарар чрана, гъабурни хъуьчIуьк кутуна, ам рекъе гъатна.

Хабар ни вай - хабар гачалавай.

Фекъи рекъиз экъечIнамазди, адан гуьгъуьналлаз гачални, вичин яцар вилик кутуна, никIел фена. Рекъе ада халид чкалар, савдагардин паб вич алай никIел къведайвал, чукгурна.

Са тIимил вахт алатайла, килигайтIа: хъуьчIуьк са багъламани кутуна, вичин хузаиндин паб къвезва. Гачала гъасятда "вавгъа!"... - лагъана яцар акъвазарна, ахпа: "ГъикI хъана, я ханум, вун гъинай, и чкаяр гъинай; хийир-хабар?" - лагъана. Са багънани акъудиз тахъай ханумди: "Авач, къей хва гачал, ваз афарар гваз атайди я. Къачу, неъ жуваз", - лагъана.

Гачалани: "Ваз и рикI гъинай атайди я? Аквар гъаларай, гила вуна за чIугвазвай зегъметрал къимет эцигзава. ТахъайтIа ибур жедай крар туш", - лагъана, ханумдин кIвачерик къарпузар кутуна ва вичиз ханум фекъидин патав атанвайдакай хабар авачирдай къуна. Ахпа чин фекъидин никIхъ элкъуьрна, иштягъдалди вири афарар тIуьна. Савдагардин паб афаррин гъайифди кузвайтIани, адавай гачалаз са гафни лугъуз жезвачир, ам ийир-тийир хъана, "Гила за фекъидиз вуч жаваб гун?" - лугъуз, ацукънавай.

Югъ няни хъайила, фекъи атана савдагардин папан патав акъатна. Ада ханумдивай: "Зи югъ вун гуьзлемишиз акъатна, гъикI хъана, акъат вучиз авунач?" - хабар къуна.

- На заз багъишламиша, чан фекъи, атун зун авуна, амма вахъ галаз вад келима рахадай мумкинвал хъанач. Хва къей гачала вуна рекъиз вегъей къарпуздин чкалар, зун вичи цан цазвай никIел акъалтдай тегъерда хъивегъна. Зунни вечерен як квай афарар гваз гъадан патав акъатна. Шак къвез кичIела, къулухъ элкъвез хъанач.

Фекъидиз и кар гзаф гъайиф хъанайтIани, адалай алакъдай маса кар авачир. - "Мад хъайиди хъана, - лагъана ада, - пака ша, за вун гуьзлемишда. Ваз зун алай чка чир хъун патал за сад яру, садни къулал камар алай цIару яцар вичIиник кутада.

Юкъвалай камар алай цIару яц чи хуьре садахъни авайди туш. Шугуна ша. Гъавурда гъатнани?"

Гачал, фекъидини савдагардин папа рахунар ийидайла, мад гурмагъдихъ галай. Иниз килигна гачал гъа и йифиз фекъидин цуриз гъахъна, адан юкъвал камар алай цIару яцран гъа лацу камардай фитер гуьцна, адал рагъул ранг гъана. Ахпа кIвализ хтана, цуравай вичин яцран юкъвалай лацу агъ алчудна. Гачал пакаман лаз-яр ядайла вичи цан цазвай никIел фена акъатна. Са арадила, къве къил капIни авуна, фекъини вичин никIел атана, анжах адаз вичин юкъвалай лацу камар алай яц гила рагъул хъанвайдакай хабар авачир, ада и кардиз стIунни фикир ганвачир. Гачала вичин никIе, фекъиди вичин никIе цан цазвай.

Садлагъана фекъидиз цIару яц кутIунна цан цазвай гачал акуна: "Яъ, и гачалаз цIару яц гъинай атана! ЦIару яц хуьре анжах са захъ авайди я!" - лагъана, ада вичин яцар акъвазарна, ахпа абурин вилик фена килигна. Фекъидиз вичин цIару яц рагъул хъанваз акурла, ам гъасятда кардин гъавурда гъатна ва вичин яц тадиз фитерикай михъи ийиз алахъна. Яц са гъал вичин виликан шикилдиз хтанатIани, гачалан цIару яц ирид версиной аквазвай. - "Ламран хва гачалан гъилий гъиниз фин, я халкъар? - лагъана, ада вичи-вичик гъарай авуна. Ахпа: "Аш гачала тIуьртIа вучда?" - гафар тикрар хъувуна. Фекъи гъа и хиялрик квайла, хъуьчIуьк са ленгер ашни кутуна, савдагардин паб чIугуна гачалан патав фена.

- Яъ, я хузаиндин паб, хийир хуй, вун гъар юкъуз къвезва ман, - лагъана гачала тажуб хъйи гъалда.

- Мад вучда, къей хва гачал, ви язух къвезва заз. Къе за ваз дуьгуьдин аш гъана. ТIуьна кеф чIугу, - лагъана, ханумди рикIе кин аваз.

Гачала гъасятда аш авай ленгер къачуна, ам вичин вилик эцигна, иштягъдалди нез эгечIна.

Савдагардин паб килигайтIа, гачала аш тIуина куьтягъзава. Иниз килигна адавай акъвазиз хъанач: "Я къей хва гачал, вахъ къуни-къунши авайди тушни, гъайи-гъайи затI мегер, са жува недай адет

яни!" - лагъана. И гафар ван хъайила, гачала ханумдиз: "Валлагъ, вуна дуьз лугъузва. Ажеб вуна зи рикълел гъана! И мукъварив гвай зи къунши чи фекъи я. Фена за адаз эверда —? къведани неда чна", - лагъана, гачал кӀвачел къарагъна, гъиле са вагърамни къуна, ам фекъи галай патахъ тепилмиш хъана.

Яргъай хъиз, гъиле са вагърамни аваз гачал къвезвайди акурла, фекъидин руьь аватна - ам, къулухъ элкъвез килигиз, катиз* башламишна. Гачала фекъидиз: "Акъваз! Катмир!" - лугъуз,* гъикъван гъараяр авунатлани, фекъидивай кичӀела акъвазиз хъанач. Гачалан гъарайрин ван галукуьайла, ам мадни зарбдиз катна. Гачални элкъвена вичин никълел хтана: "Ламран хва, за вичиз аш нез ша лугъузва, вич, намерд, катзава", - лагъана гачала, ащукъна амай ашни тӀуьпа.

Савдагардин паб, вири и крар акваз, ажугъди кузвай. Амма адавай, гъа виликдай хъиз, гачалаз са гафни лугъуз жезвачир.

Югъ няни хъайила, гачал мад фена гурмагъдихъ ащукъна. Са тӀимил вахт алатайла, фекъи атана. Фекъи акунмазди савдагардин папа: "Ваз акунани, чан фекъи! Аквар гъаларай, гачалаз чи гафар ван жезва - ада чи рахунрихъ чинеба яб акалзава. Вуч авуртӀа хъсан я.?" - суал вугана, ахпа: "Заз, чан фекъи, Незерхалифдин сурал фена, садакъяр гана, пӀревай гачал буьркъуьни биши авун тӀалабиз кланзава. Белки адакай чаз са куьмек жен?" - лагъана.

- Вач, мураддихъ агакъ тавуна тач, БӀирерихъ чпин керематар авайди я, - жаваб гана фекъиди. Савдагардин паб пака юкъуз пӀирел фидайвал хъана.

Гачалаз фекъидинни савдагардин папан вири и рахунарни ван хъанвай.

Гачал пакамахъ фад къарагъна, ам пӀрен винел алай гуьмбетда чуьнуьх хъана. Са арадилай фар, иситӀаяр, ргай верчер гваз савдагардин паб атана: "Фатягъ!" лагъана дуьа авурдалай гуьгъуьниз, ада пӀрехъ элкъвена: "Я хъсан кас, зун рикӀе мурад аваз атанва, вуна заз зи мурад къил из акъудиз куьмек це!" - гафар лагъан-мазди, пӀирен къеняй. "Лагъ, чан руш, ви мурад!" - лагъана ван атана. И ван галукуьайла, савдагардин папаз гзаф хвеша хъана. Адаз пӀир вичихъ галаз рахазвай хъиз хъана.

Иниз килигна, ада метӀер чилиз яна, гачал буьркъуьни бишини авун Незерхапифдивай тавакъу авуна. Гачалани гуьмбетдай савдагардин папаз: "Заз а крарикай хабар ава. Ада гъамиша куь рахунрихъ яб акалзава, адаз куьне ийизвай крар аквазва. Иниз килигна, ам буьркъуьни биши хъунухъ лазим я. Вуна, чан руш, зи суралай туьтуья твах. Ам ашдин винел вегъена, гачалаз це. Ам гъасятда буьркъуьни, бишини жеда", - лагъана.

И рахунар ван хъайи ханум, гъилевай садакъяр сурал эцигна, са тӀимил ругни къачуна, тади кваз хъфена. Гуьмбетдай экъечӀай гачала садакъяр къахчуна, нез-нез, маса рекъерай яна, кӀвализ звер хъувуна. п

Савдагардин паб хтанмазди дуьгуь хкудунив, ам гъазурунив эгечӀа. Югъ няни хъайила, ханумди гачалаз эверна ва адан вилик, винелай ругни кӀвахна, аш эцигна: "Неъ, къе вуна гзаф кӀвалахна, тух жедалди неъ!" - лагъана. Гачала аш тӀуьна, са тӀимил амайла, ада: "Я ханум, зи вилерал мичӀвал къвезва ман, зи япара пис ван гъатнава ман!" - лагъана, ахпа ада вилер акъална ва вичиз са куьнинни ван текъвезвайдай къуна, ярх хъана. Савдагардин папа адаз эвер гана, гъил-кӀвач къуна юзурна, амма гачал къейиди хъиз кисна.

Вичин мурад къилиз акъатунал шад хъайи савдагардин папа рикӀяй: "Хъсан хъанани, гачал, геликънани! Вун хътинбурун чан гъа икӀ хкатдайди я. Агъ, чан пӀир, ваз зун къурбанд хъуй! И къей хци зи чан акъудзавай хъи!" - лагъана. Ахпа ам тадиз са литиник кутуна ва, кӀар хътин са затӀ авуна, столдин кланик чуькъвена.

Са сятдила хъиз фекъи атана. Ханум фена адан гарданда гъатна: "Гачал гиликъна, фекъи. Гила зун види, вунни зиди я. Уф, канай хъи зи рикӀ, хва къей гачала", - лагъана. Ахпа ада фекъидиз кӀар хъиз авуна, столдин кланик кутунвай гачал къалурна. И кардикай хабар хъайи фекъиди: "Бес, ам гъахътин Аллагъ я! ГъикӀ я? - лагъана ада гачалахъ элкъвена. - Заз гъизвай афарарни аш недайдан къилел Аллагъди ихътин бала гъидайди чидачирни ваз?!" - лагъана. Ахпа фекъиди савдагардин папан гардан къуна, къведани хкадарйз куьулерна. Вири и мярекат столдик квай гачалаз аквазвай ва ван жезвай.

Ханумди, ашдал эличун патал ягълавда гъери цӀурурзавай вахтунда цурай кали гъарайна.

"Валлагъ, - лагъана савдагардин папа, - гъинватлани яру кали хана. Садра цуриз фена, хквен".

И вахтунда галатнавай фекъи вичин сивни ахъайна ксанвай. Ханум къежел экъечӀнамазди, гачал вич кутунвай лит гадарна, кӀвачел къарагъна ва къулал эцигнавай ргвазвай чӀем авай ягълав къачуна фекъидин мукъув фена, са къадар фикирар авурдалай гуьгъуьниз, ада вири и гъери мукъуфдалди фекъидин ахъа сиве пана. Фекъидай гъич са ванни ахкъатнач, ам гъа ксанвай чкадал гиликъна. Гачал и вахтунда, тадиз литни галчук хъувуна, столдин кланик яргъи хъхъана.

Цурай хтай ханум ягълавдиз килигна. Ада чѐм амачир. "Вув, яраб гъери экъична жал!" - лагъана, тадиз гитѐдай ягълавдиз мад гъери цун хъувуна, ахпа фекъидин патав фена, адаз назик сесиналди эверна. Фекъидай ван акъатнач. Савдагардин папа адаз мадни эверна - фекъидай мад ван акъатнач. Гъил къуна, эвериз кѐан хъайила, адаз кичѐе хъана - фекъи хларас хъыз хъанвай.

Вич-вичивай квахъай ханумдай: "Аман, за гила вуч ийин! Рикѐ алай ашнани къена, вак хъай гачални гиликъна. И къве мейит за гъиниз ийин?" - лугъуз мет-къил гатазвайла, садлагъана столдик кѐаникай гачал хкечѐна ва ада: "Вуна хузаиндин кѐвал чѐурна, вуна ви кѐвални чѐурна, вуна фекъидин чан къачуна, ваз зи чанни къачуз кѐанзавай, им валай алакънач. Зун вун хътинбурувай рекъиз жедайди туш", - лагъана.

- А гафар заз лугъумир, чан гачал, вуна и фекъидин мейитдиз са чара ая, зи къил баладикай хкуд, - лагъана минетна.

- Им, - лагъана гачала, - судара-дуванра гъатдай кѐвалах я. Им харжи эциг тавунмаз туькѐудай кар туш.

И гафар ван хъайила, савдагардин папа гачалав са виш манат вугана. Пул акурла, гачал секин хъана, ахпа ада: "А къулаллайди вуч затѐ я?" - хабар къуна. - "Ам, чан гачал, аш я. Кѐандатѐа акъуддани?" - лагъайла, гачала вичиз ам акъудунин эмир гана. Савдагардин папа фекъидиз гъазурай аш гачалан вилик эцигна. Гачала къвалари чѐакъ ийидалди аш тѐурдалай къулухъ, фекъи вичин кѐулаз яна, ам куьчедиз экъечѐна. Йиф мичѐиди тир. Кѐула фекъи аваз физвай гачал садазни акунач. Сифтени-сифте гачал фекъидин чѐехи папан раклѐинихъ фена, рак гатана. Фекъидин чѐехи папа: "Квахъ зи раклѐрихъай, пуд паб авай вун фенкъуларалди куьчейра вучиз авайди я. Икъван гагъда гъина авайтѐа, гилани гъаниз квахъ", - лагъана жаваб гана. Ахпа гачал кѐула фекъидин мейитни аваз юкъван папан раклѐрихъ фена, гъадани, чѐехи папа хъыз, сеперар гана чукурна. Эхирдай гачал гъвечѐи папан раклѐрихъ фена, адани: "Икъван гагъда гъина авайтѐа, гила гъаниз квахъ", - лагъана. Гачала фекъидин ванцелди: "Рак ахъая, мекъила рекъизва зун, тахъайтѐа за зун и къавалай вегъеда", - лагъана кичѐерар гана. Гъвечѐи папа мадни гъа виликан сеперар гайила, гачала кѐулавай фекъи къавалай гъаятдиз гадарна, вични элкъвена кѐвализ хтана.

Пакамаз хуьре "фекъи къавалай аватна къена" лугъуз, ван гъатайла, гачала, адан папарин къилив фена, тазия гана, ахпа: "Ада вич къейила заз чуьхуьх лагъана веси авунвайди тир, чан вахар, заз ам чуьхуьдай ихтиар це", - лагъана минетна. Папарни чпин гъуьлуьн веси къилиз акъудна - мейит гачалав чуьхуьз туна ва адан парталарни гачалаз гана.

КЪАРАВИЛИЯР

ЛАМРА КѐВАЧЕЛ АКЪВАЗНА, ИНСАНДИ АЦУКЪНА НЕДА

Йикъарикай са юкъуз хандиз Малла Несрединак хкуьриз кѐан хъана. Вичин ярар-дустар галаз кѐвале ацукънавайла, ханди Малла Несрединаз эвериз туна. Малла гъасятда атана акъатна. Килигайтѐа, хандин кѐвале еке са къунагълух ава. Мугъманар вири чпин чкайрал ацукънавай. Малла атайла, ибур садни юзанач. Имни фена, къилди экѐнавай са суфра аваз, гъадахъ ацукъна ва гъадал туькѐурна эцигнавай затѐар нез хъана. Гъа и арада, гъиле са тике якни аваз, хан атана. Идаз вичин суфрадихъ ацукъна, хуьрек незвай Малла акурла, хъел атана ва адаз айгъамдалди агъур са гаф лугъун къетѐ авуна. "Малла, - лагъана ханди, - ваз чиз ламранни инсандин арада вуч тафават ава?"

Ханди квез ишара ийизватѐа, гъадан гъавурда гъатай Маллади сиве якѐун тике аваз кѐвачел акъвазнавай хандиз маналудаказ килигна: "Ламра кѐвачел акъвазна неда, инсанди ацукъна", - лагъана, жаваб гана.

ЯДНИ ГЕРЕК ЖЕДАЙ КЪВАН

Са хуьруьнбуруз чпиз регъв эцигиз кѐан хъанай къван. Ибуру са кѐама регъуьн хандакѐар эгъуьнна, анберар, чѐутхварар туькѐурна, цлар чѐугуна, рак-дакѐар дуьзмишдайла, са маса хуьруьнви, атана, и регъуьн виликай тѐуз физ хъана. Им, сапам тагана, элячѐна фена. Ибурукай сада адаз къулухъ эвер хгана, жузуна: "Я стха, вун мусурман тушни, вуна салам вучиз ганач?" Ада, хъуьрена, лагъана: "За салам гайиди вуч тир, квез цин ванцин гъиляй ван хъанач ман, за«гъикѐин?" Ада икѐ лагъайла, ибур мягътел хъана, им адаз, ам идаз килигна, эхир сада лагъана: "Вагъ, ядаяр*! Ядни герек жедай къван. Бес им чна сифтедай вучиз фагъумначир?"

ШКЪАКЪ ПИРИМ

Шкъакъ Пирим лугъур са кас хъана къван: имни гзаф мишекъат, мискъи са итим тир. Идан мишекъатвал, шкъакъвал виридаз машгъур хъана. Йикъарикай са юкъуз идан квализ са мугъман атана. Ида хваш-бешна, мугъмандин вилик чай гъана, эцигна. Шекердин кусар мухан тварар хътин гзаф куьлубур хъуниз килигна, и мугъманди къве-къвед, пуд-пуд къачуз, сивиз вегъена. Шкъакъ Пирима хъел кваз вичин сас регъез хъана. Мугъманди са истикан чай хъвана, ида чуькънач. Къвед лугъур истикан хъвадайла, ада мад и саягъ къве-къвед, пуд-пуд кус къачуз, сивиз вегъена. Эхир, Шкъакъ Пирима, акъвазиз тахъана, лагъана: ч

- Я стха, жузун айиб тахъуй, куь хуьре къейибур сура са-сад твадани, къве-къвед?
- Валлагъ, Пирим халу, - лагъана мугъманди, - чи хуьре, чехибур къейила, гъар сад са сура, гъвечибуьр къведни, пудни са сура твадай адет ава.

ПУЛ НА ВАХЧУ, ЗАЗ ГЕЖЗАВА

Са юкъуз Малла Несредин жемьтар алай кимел ацукънавай къван. И кимел са къучи гадани жеда. Малла Несрединални чларар алай еке хипен бармак алай къван. И бармак гададиз хуш атана. Вуч я!ани ида, гъилиз куьс гана, Малла Несрединан къилиз са пем вегъена: "Им вуч хуьтуьлди я, Малла?" - лагъана. Инал алай итимар вири хуьурена, Маллани кавхадиз арза гуз фена. Кавхади а гададиз эверна, ам жерме авуна. "Жермедин вад манат Малла Несрединав вахце", - лагъана, буйругъна. Гада Малла Несрединав вад манат гъиз квализ хъфена. Малла Несредин гзаф гуьзетна, амма гада хтанач. Тахтайла, ида: "Ма, пул на вахчу, заз гежзава", - лагъана, гъилиз куьс гана, кавхадин кукъваз са пем чуькъвена, вич хъфена.

МАЛЛА НЕСРЕДИНАН КЪЕЛ

Малла Несрединав хъана къван са къел. И кар чир хъана жегъилриз; ибуруз гъар тегъердалди идан къел нез кван хъана. Са юкъуз ибуру адаз лагъана: "Малла Несредин, пака эхир заман я, ша чна ви къел нен!" Малла Несредин лагъана: "Хъсан я, нен ман!" Къелни къачуна, ибуьр са вацун къерехдихъ фена. Югъ гзаф чимиди хъана. Къел туклуна, ргадайла, ибуьр вири хтунна чпин гинибашар, Малла Несрединан мукъув туна, эхъез фена. Ибуьр фенмаз, Малла Несредин ибурун гинибашар кватина, цуз вегъена. Элкъвена жегъилар, хтайта, гинибашар амач. Ибуру лагъана: "Я Малла Несредин, чи гинибашар гъинва?" Ида лагъана: "За абуьр цуз вегъена". "Вучиз?" "Вагъ, - лагъана Малла Несредин, -пака эхир заман жедайла, куьне гинибашрикай вуч ийида?"

ФЕКЪИНИ ЧУБАН

Йикъарикай са юкъуз цавук, чилик пай квачир гзаф кесиб са кас къена. Идан мукъвабуру, фена, фекъидиз лагъана:

- Чан фекъи, ваз минет хуьй, ша, атана, вуна и чи мейит кучук.

Фекъиди, ам кесиб яз, вичиз затI жагъин тийидайди чир хъана, багъна авуна, лагъана:

- Куьне багъишламиша, зи паб азарлу я, аялризни килигдай кас авач; зун къе къадач, куьне са мадара авуна, кучукна тур.

Фекъидин гъилле чир хъана, пашмандиз хъфена, ибуру са суктадиз эвер гана, чпин къейиди кучукна. И агъвалатдикай виридаз хабар хъана, вирида фекъидиз нянет авуна. Са чубандиз хъел атана. Ада вичи-вичикди лагъана: "Хъсан я, кицлин хва фекъи, за ваз вучдатIа аку!"

Са юкъуз и чубандин са киц къена, кицлин винел са лит вегъена, им фекъидин патав фена.

- Чан фекъи, ятахдал серкердин чубанрикай сад къенва, вуна, и сятда атана, ам кучукна кIанда, - лагъана чубанди фекъидиз.

Фекъидиз, им хийир квай чка я лугъуз, са тIимил хвеша хъана, амма ада, вичин шадвал винел акъуд тавуна, лагъана:

- Огъо!.. Вуч пис кар хъанани, чан хва!.. Ам вучиз къена?.. Де ша, чна тадиз фена ам кучукин.

Ибуьр ятахдал фена агакъайла:

- Вуна заз багъишламиша, чан фекъи, заз анал лугъуз регъуь хъана, къенвайди чубан туш, кицI я, - ам серкердин рикI алай кицI тир, - лагъана, чубанди лит алудна.

Фекъиди, хъел атана, лагъана:

- Я хзан текъейди, вун дели хъанвани, вахъ вуч хъанва?.. КицІин винел дуъаяр ийиз жедайди яни?.. Вун аси вучиз хъанва?..

- Пагъ, чан фекъи, ваз а рагъмет хъайиди ақунайтІа... Ам гзаф регъимлу, ақулла са кицІ тир, адал серкердин гзаф рикІ алай; серкерди заз лагъанай: "И кицІ къейила, фекъидиз са пуд гъерни гана, капІ элягъиз туна, дуъаяр ийиз туна, кучук", - лагъана ишез-ишез чубанди.

Пуд гъер гуда лагъайла, хвеши хъана, фекъиди лагъана:

- Вагъ, вичиз Аллагъди рагъмет авурай, ахътин хъсан кицІ, дугъриданни, дуъайралди кучук тавун дуъз туш.

Ида кап! эляна, дуъаяр авуна, кицІ кучукна; ахпа идаз чубандивай пуд гъер кІан хъана. Чубанди идаз лагъана:

- Бес вуна кучук тавур а флан кесиб кас и серкердин кицІкни квачирни? Эхир, кицІ кап! эляна, кучукдай затІ яни? Вибур вири тапарар я, вун гъарамзада я; мад чун садни ви гафунихъ ягъадач, - лагъана, вичин гъилевай чумахъ юзурна. Фекъи ламралай аватай хъиз хъана.

ЛАМРАН ЧІАЛ ЛАМРАЗ ХЪСАН ЧИР ЖЕДА

Садра кавхади вич гзаф чирвилер аваз къалурун патал, къил агъузна акъвазнавай лам къалурна: "Адаз вич галатнава лугъуз кІанзава". Касбубади: "Ламран чІал ламраз хъсан чир жеда", - лагъана.

ГЪИКИ ХЪАЙИТІАНИ РАХАДА

Са юкъуз Кваса вичин гъвечІи гадани галаз рекъиз экъечІа. Гада ламрал акъадарна, вич яхдиз физвай. Рекъе дуъшуъш хъайибуру гъарда вичиз кІандай гафар лугъузвай.

- Пагъ, им ақу, гъвечІи аял ламрал акъадарна, вич яхдиз физва. И ван хъайи Квасади, халкъ рахун тавурай лагъана, гада авудна, вич ламрал акъахна, рекъе гъатна.

Рехъди физвайбуру и агъвалат ақуна: "И касдиз регъуъ тахъун ақу, чІехи итим хъана, вич ламрал алаз, гъвечІ гада яхдиз тухузва",

- лагъана.

- И инсанрин гъиляй зи къил бизар хъана, - лагъана Квасади вичин гадани ламрал ахкъадар хъувуна.

Са къадар рекъиз фейидалай къулухъ, дуъшуъш хъайи маса инсанар виликанбурулайни гзаф рахаз хъана:

- И къуъзуъ касдихъ эсиллагъ инсаф авайди туш. И чими залум юкъуз гъайвандин язух татана, къведни акъахна, физва.

"Ша, чан хва, чун къведни, эвичІна, яхдиз фин, ибуру чалай гъил къачудач", - лагъана Квасади.

Рекъе дуъшуъш хъайи маса инсанри: "Лам ахъайна, яхдиз физвай ибурун ақулдиз килиг", - лугъузвай.

И гафари зегъле тухвай Квасади: "И инсанар гъикІ хъайитІани рахадайбур я, ша чун ламрал ахкъах хъийин", - лагъана, къведни ахкъах хъувуна, еримиш хъана.

КАСБУБАДИН БАХТ

Касбубади са къарпуз къачуна, ам атІана. Къарпуз чигди, лацуди хъана. И кар ақур Касбубади вичин патав гвайбуруз лагъана:

- Аллагъдиз шукур хъурай! Гъар гъи кардал хъайитІани зи бахт чІулав тир. Гена и къарпуз хъайитІани зи бахтуниз лацуди акъатна!

МУЪШТЕРИЯР КІВАТІУН ПАТАЛ

Са юкъуз Касбуба цІару пекер алукІна, чинни чІулаварна, алишвериш авун патал базардиз фена. Каебубадин и гъал ақур дустарикай сада лагъана:

- Им вуч беябурчивилин ақунар я вал алайди, я Касбуба? Касбубади жаваб гана:

- Пекер за муъштерияр жуван къилел кІватІун патал алукІа-вайбур я. Чин, лагъайтІа, муъштерияр алцурардайла, регъуъвиляй яру тахъун патал чІулаварнавайди я.

РИВАЯТАР

ШАГЪМАР

Дегъзаманада Иранда Надир шагъди пачагъвал ийизвай. Гзаф уьлквеяр къачунвай ада, гзаф халкъяр есирвиле тунвай. Дуьнья тIуьртIани тух тежедай наха, эхир, атана Дагъустандиз акъатна. "Рей це!" - лагъана ада. Халкъди рей ганач. "Фу це!" - лагъана. Халкъди фу ганач. Лезгийяр чпин лапагар, малар, рамагар гваз дагълариз экъечIна. Жегъилрин дестейри шагъдизни адан къушунриз акси женг тухвана. Гзаф чанар пуч хъана, гзаф дидеяр, сусар шехъна, гзаф аялар етим амукъна. Амма халкъдин къисас-чийрини чпин кар акуна: шагъдин стхаки адан гъилик квай къушунар кукIварна. Шад хабар гъясатда вири чкайриз чкIана. Халкъдин шадвилехъ тум-къил хъанач. Амма стха къейи шагъдини адан ваха лезгийрилай къисас вахчун патал абурун винел мадни зурба къушунар ракъурна. И къушунрихъ галаз шагъдин вах Суьруьяни атана. Ирандай атай ченги къакъан буйдин, къумрал якIарин, еке чIулав вилер авай гуьзел дишегъли тир Стхадин яс хуьзвай ам гъамиша чIулав парталар алаз жедай. Са шумуд йисуз шагъдин къушунри лезгийрихъ галаз дяве авуна ва, эхирдай, абур чпиз табиарна. Гзаф халкъ пуч хъанатIани, залум Суьруьядин къаних вилер ацIанач, ада вич рекъидалди Дагъустанда акъвазун ва яваш-яваш вири лезгийяр пуч авун фикирдиз къачунвай. Гъа и метлеб къилиз акъудун патал ада стхадивай вичиз къакъан кIунтIал къеле ва къеледани зурба кIвалер эцигун тавакъу авуна. Шагъди вахан мурад къилиз акъудна. - Эвелни-эвел агъсакъалар пучна кIанда, вучиз лагъайтIа абур халкъдин акъул я. Акъул къакъудайдалай къулухъ жегъилрал гъалиб хъун регъят я. Абур желеда твадайди зи гуьрчегвал я, - лагъана Суьруьяди, къеледин начальник Муьршуьдаз вичин патав эверна. - Жуван ихтибарлу аскеррикай са десте туькIуьра, абурал лезгийрин кIуртар, шаламар алукI, - лагъана ада. - Дестедин вилик акъвазнавай везифа дагъда, чуьлда текдиз кIвалахзавай агъсакъалар, къуьзуь итимар, ван-сес тавуна, зи патав гъун я. Муьршуьда Суьруьядин тапшуругъ тамамарна ва гъар юкъуз са кас къве кас агъсакъалар чуьнуьхиз къеледиз гъиз хъана. Къеледиз атай къуьзуь ксар гел галачиз квахъзавай. Гъа икI варцар къвез алатзавай. Ахцегъа, мукъув гвай хуьрера къуьзуьбур саки амачир. Хуьрера гъулгъула гъатнавайтIани, халкъдиз им Ирандин ченгидин фенд тирди чизвачир, я адал шак гъидай делил - субутни авачир. Къуьзуьбурун чандиз къаст авунал залум рази хъана акъвазнач. Йикъарикай са юкъуз Ирандин шагъдин ваха вичин гъилик квай къван хуьрера авай пагъливанриз - жегъилриз яран суварак эверна. Жегъилризни гуьзелвилини тариф вири дуьньядиз акъат-навай Суьруьядиз килигиз кIанзавай. Ахцегърин, КъакIарин, Хуьруьгрин, Чеперин ва маса хуьрерин пудкъад кас жегъил пагъливанар кIватI хъана. Вири Суьруья атунал вил алаз акъвазнавай. Амма Ирандин гуьзел гъеле атана акъат-завачир. Эхирни кIватI хъанвайбуруз кияр балкIандаллаз къвезвай сад акуна. Им Иран пачагъдин вах^тир. Суьруьядин гуьзелвили мягътел авур жегъилар къах хъана амукънай. Гъакъикъатдани ам варцариз, ракъариз къалуриз тежедай назани тир. Шадвилер башламишна, тIуьнар-хъунар авуна. Ширин макъам яна, къуьлер башламишна. Сифте къуьл Суьруьяди авуна. Жегъилрин акъул къийляй акъатна. Гъа и вахтунда Суьруьяди, садакай-садаз хабар тежедайвал, гъар са жегъилдин гъиле, сивик хъвер кваз, чинеба вичин шикил алай ипекдин ягълух тваз, флан юкъуз къеледиз зи патав ша, къилди кеф чIугвада чна, анжах са касдизни и сир чир тахъурай лугъуз хъана. Ирандин ченгидин савкъват гъиле гъатай пагъливанрин рикIелай дуьнья алатнавай, виридан рикIе ашкъидин цIай гъатнавай. Шад межлис пакаман яр ядай чIавуз куьтягъ хъана. Кефияр къумбар жегъилриз гъар садаз Ирандин гуьзел вичел ашукъ хъанвайди хъиз авай. Са гъафте вахт алатна, хуьрера авай халкъдик къалабулух акатнавай: йикъа са жегъил, са пагъливан кIвализ хквезвачир. Йикъарикай са юкъуз Шекидихъай чубан Дашдемир хтана. КIвализ кам вегъенмазди, адан вил чилел алай ипекдин ягълухда акъуна. Им Дашдемиран хчивай аватнавай Суьруьядин ягълух тир. Дашдемираз и кар гзаф тажуб хъана. Ягълух къачуна вичин жибинда туна, ам гзаф хияллу хъана. Са ара фейила, Дашдемиран пабни руш хтана. Абурун къведан вилерални нагъв алай. - ГъикI хъана, вучиз шехъзава? - хабар къуна къуьзуь касди. - Шехъ тавуна чна вуч ийин? Им дуьз цIувад югъ я, йикъа са жегъил хуьряй квахъзава. Аламатдин кар я, сенфиз чи Жабраилан гада Навруз кIвализ хтанач. Язух дидедин шехъунин ван галукуьай къванер, накъварни цIразва.

И гафарин ван хъайи Дашдемир мадни хияллу хъана: гъинаватІани Ирандин ченгидин фенд я", - лагъана, ам тадиз КІвачел къарагъна: адаз кардин гъакъикъат чириз КІанзавай. Гъа и арада Дашдемиран гада хтана. Бубадиз хвашкалди лагъана, ам вичин хтІуннавай парталрин жибинриз килогна. Гададин чина авай рангар квердавай дегиш жезвай, адан теспачавал артух жезвай. Хцин и гъал акур бубади адаз вичин патав эверна: "Вун, чан бала, вуч теспача я, вун квехъ къекъезва?" Гададай сес акъатнач. Ам тебдил хъанвай. Буба гъавурда гъатна, ада вичин жибиндай акъудна хчив ягълух вахкана: "Вун, аквар гъаларай, идахъ къекъезва, тушни?" Гададиз фир-тефир чка амукънач, бубадин гъиле авай ягълух къахчуна, адаз къецел катиз КІанзавай, амма бубади ам ахъайнач, вичихъ галаз къилди КІвализ хкана, лагъана:

- Дуъз лагъ, чан хва, ягълух гъинай атайди я? Суъруъядин шикил алай ягълух вав вучиз гва?

Гададин гафар кьурана.

- Дуъз лагъ, кардин гъакъикъат заз лчизва. Эгер са гаф ви сивяй таб акъатайтІа, за вун кицІ хъиз яна рекъида. Тади ая! - хъел кваз рахана Дашдемир.

Анжах дуъз рахун адет хъанвай гададивай вичин буба алдат-мишиз хъанач. Ада хъайи-хъайивал вири ахъайна.

Къуъзуъ Дашдемир гъасятда гъавурда гъатна. Кар гежел вегъена виже къезвачир. Тади серенжемар чарасуз лазим тир.

Нихъ галаз меслят ийин, низ лугъун. Къуъзуъ итимар, агъсакъалар хуъре амачир, жегъилривай рехъ къалуриз тежедайди адаз ашкара тир. Эхирдай Дашдемира вичин къаридиз эверна ва кардин гъакъикъат адаз ахъайна.

Къари КІевиз шехъна: "Я Аллагъ, и залум цІай чи къилелай мус алатда?" Ахпа ада шехъиз-шехъиз: "Тади ая, къазмайрал алад. Къуъзуъ Серкерахъ галаз меслят ая. Ам гъеле къенвачІ" - лагъана.

Серкер вишни къад йис хъанвай, дунья акур, гзаф акъуллу кас тир. Тади кваз атай Дашдемир акурла, ада: "Хийир хъуй, вуч къалабулукъ ва", - лагъана, хабар къуна.

Дашдемиран гафарихъ яб акалай Серкер бубади адаз икІ лагъана:

- Суъруъя гъакІан паб туш. Ам суъгъуърчи я. Я адак тур, я тфенг акатдач. Адан гъил галукай кас, вичиз кІан хъайила, иланди ягъайди хъиз, еке азабрикди рекъида. Залум къиникъ патал анжах са рехъ ава, амни КІелед хев* дагъдин кІукІни кукІвал алай еке къванцин кІаник чуънуьхнавай халкъдин игит хва Шарвилидин къве сив авай тур кардик кутун я. Анжах са кар за ваз лугъун, къеледиз феи кас анай сагъ-саламатдиз ахкъатдач.

Серкер бубадин гъилиз темен гана, Дашдемир хуъруъз хтана. Ада тадиз жемятар кІватІна, абуруз гъал-агъвал ахъайна, жегъилар квахъунин тахсиркар вичин гурбагур стхадин къисас къахчуз атанвай Суъруъя тирди лагъана.

Гила, жемятар, вири, пер-каца къачуна, зи гуъгъуъниз ша, чна Шарвилидин тур къачуна кІанда. Анжах гъа туруналди чавай чи халкъдин алчах ва амалдар душманар рекъиз жеда. * Халкъ ахмиш хъана, КІелед хев дагъдиз экъечІа. Агъзур йисара секиндиз акъвазнавай зурба къван алай чкадилай юзана. Пагъ, яраб жемятдин къуватдилай зурба затІ аватІа?! Дашдемира тадиз къванцин кІаникай нур гуз акъвазнавай Шарвилидин тур къачуна.

Гила месэла, Суъруъя рекъиз вуж фин лазим ятІа, гъадал акъвазна. "Ирандин гуъзелдивай ягълухар къачур жегъилрикай гъич садни ракъурдач, - лагъана, къин къуна Дашдемира. - Куън бегъем итимар тиртІа, душмандин чилина гъатдачир. Адахъ галаз женг тухуз зун фида. Халкъдин азадвал патал заз зи чан гъайиф къведач".

Дашдемира и рахунар ийидайла, къуънел вичин лашни эцигна, яргъал хъиз акъвазнавай чубан Шагъмар яваш-яваш халкъдин вилик атана:

- Зав, жемятар, Дашдемир буба, Суъруъядин ягълух гвач. Квевай за и жавабдар везифа зи хиве тун тавакъу ийизва. Дашдемир буба фейитІа, мумкин я ам чир хъун. И карди и къаст къилиз акъудуниз манийвал гуда. Зун жегъил я. Ада ша лагъанвайбурни зун хътин жегъилар я.

- Ваъ, чан хва, - лагъана Дашдемира, - аниз феи кас сагъсаламат хкведач. Вун жегъил я, вун чаз пуч хъана кІанзавач. Зун фида.

- Халкъдин рекъе къиникъ, Дашдемир буба, еке бахт я. Заз зи чан гъайиф къведач.

Жемятар вири Шагъмар финифал рази хъана. Шарвилидин турни юкъва туна, ада Суъруъядин къеледихъ еримишна. Шагъ-марахъ галаз яракъламиш хъанвай халкъни фена, анжах абур рагарани чархара чуънуьх хъанвай ва, меслят хъайивал, Шагъмаран эверунал вил алаз акъвазнавай. Ягълух къалурнамазди, къаравулри Шагъмар къеледиз ахъайна, са къаравулчиди ам кІвалин ракІарив къван рекъе туна: "Вач, женнетдин гуъзелди вун гуъзлемишзава!" - лагъана.

Шагъмар, раки гатун тавуна, кІвализ гъахъайла, Суъруъя вичин тахтуна ацукънавай.

- Ша, зи патав ша, гьил зи гьиле тур, вун гуьзлемишдай къван зи вилер акъатзавай, - лагъана ам алай чкадилай виниз хкаж жезвайла, Шагъмара адаз: "Зун вахъ галаз ашкъибазвал ийиз атанвайди туш, алчах душман, зун ви чан къачуз атанвайди я", - лагъана, тур акъудна. Суьруьядай агъ акъатна. Вич Шагъмаран гъилияй сагъ-саламатдиз акъат тийидайди къанмишай ченгиди алай чкадилай гъуэлягъди хъиз хкадарна, амма Шагъмаран туруни ам къве пад авуна. Халкъдин хва Шагъмарни къиникъикай хкатнач: Суьруьядин гъил адан гъилихъ галукънай. Зегъерламиш хъанвай Шагъмара гъа и четин декъикъадани ийизвай фикир вичин халкъдикай тир. "Вучиз акъвазнава вун, Шагъмар, халкъдиз хабар це! Гъужумдиз эвера" гафар вичи-вичик тикрар ийиз, ам дакъардин патав фена ва гъанай къисасчийриз гъужум авуниз эвер гана. Шагъмаран ажугълу ван галукъай халкъ къиле Дашдемир аваз женгиниз къарагъна: къеле къачуна, къвалериз цай яна, чапхунчийр къукварна. Къванерни, къеледин бине алай чкадилай са къат накъвни къачуна, халкъди абур Самур вацун вугана, гъуэлуз ракъурна.

ШАГЪ ЭЛКЪВЕЙ ТЛУ

Ахцегърилай са тимил яргъа са майдан ава: и майдан гзаф еке крар хъайи, куьгъне заманайрилай инихъ халкъдин арада твар-ван авай са майдан я. Ирандин шагъ Надир Самур вацун дередиз атайла, вичин къушун, туп, жебехана* гваз и майдандал акъвазна. Инлай Дербентдай Ахцегъиз къведай рекъин са гзаф чкани, Самур вацун ва Ахцегъ вацун къве дере гъилин капал алайбур хъиз аквада.

Гъар са чка ахтармишна чирайдалай къулухъ, залум Надир шагъдиз вичин хъсандиз яракъламиш хъанвай сансуз-гъисабсуз къушун галаз Ахцегърал ва и дареда авай хуьрерал гъужум ийиз къан хъана. Чпиз са еке къуват, яракъ авачир Самур вацун дареда яшамиш жезвай халкъдиз, Надир шагъди хуьрер чур тавунин, халкъариз зиян тагунин шартуналди Ахцегърихъ галаз гаф сад хъана, шагъдиз табий жез ва и гъужумдин вилик пад къаз къан хъана.

Табий хъунин лишан яз ибуру шагъдиз цуцундин гзаф къиметлу хамарикай авунвай са къурт тухвана. Иран чалалди и гъайвандиз (цуцундиз) "самур" лугъудай къван. Надир шагъди ибурувай хабар къуна: "И гъайван гъина жедайди я?" Ибуруни лагъана: "Ам и чи вацла жедайди я". И чавуз Надир шагъди и вацун "Самур" вацун лагъана твар гана.

Гъа чавалай къулухъ Ахцегърин а майдандиз "Шагъ элкъвей тлу" ва а патан даредай къвезвай вацун "Самур вацун" лугъузва.

Амма залум Надир шагъди хаинвал авуна, ада вичин икърар чурна, гзаф итимар къенай, хуьрер чукурнай.

КЪИСАСДИЗ КЪИСАС ВАХЧУНА

Са сеферда залум Надир шагъди чехи къуватралди лезгийрин винел! гъужум авунай. Адан къушундин сан-гъисаб, тум-къил авачир; цав-чил михъиз шагъдин къушунди къурди хъиз чулав хъанвай. Киче хъана верчери гъарайна, ламари ар яна, калери, яцари мув-мув ийиз хъана, аялрин, папарин ишелдин ван ирид цаварив агакъна, экуь югъ чулав хъана, мичи йифез элкъвена.

Иранлуьри сифте вилик-къилик квай чехибуруз, къуэзуьбуруз "чна меслят ийида" лагъана эверна, абурун къилер атана; ахпа абурун хурукай катиз тахъана амукъай язух папар, гунагъсуз аялар хуьруьн къерехдиз акъудна, кесибри югар гатаз гъазурнавай ратара гъилер-къвачер кутунна дуьзмишна ва алчах, залум шагъдин эмирдиз килигна, балкъанрал акъахна, абуруз кур гана, юг авуна. Балкъанрин къвачерик квай лезни аялрин, папарин къилер, гъилер, къвачер - вири къарабар къус-къус авуна, беденар хурт авуна.

Дагъдин этегдай агъуз ивийрин селлер авахъна Ахцегърин вацун акатна; вацун яру иви хътинди хъана. Аялрин ишелдин ванери, рекъизвай папарин сузади, цунгъди вагъши залум шагъдиз къусни таъсир авунач, адан рикъиз рагъим янач, ада абуруз тамашуникай вичиз кеф хкудна.

Дагъдин къветерик, чархарик, рагарин арайра чуьнуьх хъана акъвазнавай итимриз гзаф, къадар авачир къван такан хъана, хъел атана, чанди цай къуна, иви ргаз башламишна. Ибуру Аллагъдиз ялвармишна, амма адакайни са чара хъанач. Эхир ибуру залум шагъдилай ва адан жаллатрилай чпин хайи балайрин ва рикъ алай папарин къисас вахчунин къин къуна. Ахцегъ вацун ва Самур вацун даредай лезгийр къват хъана, юргъ хъиз ахмиш хъана, бейха-бардиз Надир шагъдин къушундал тепилмиш хъана. Къунши чилерал алай стха халкъаривни хабарар агакъна. Гъанрайни лезгийр, муьхведар, цехуьрар, къази-къумухар, аварар, даргийр атана, ибуруни, дагъдин лекъери хъиз, шагъдин къушунрал веъена. Къегъгал лезгийри чпин дагълух стхайрихъ галаз, гъил-гъиле

къуна, вагыши Надир шагъдин къушун къирмишна. Шагъдивай анжах вичин са шумуд назир галаз катна вичин къил къутармишиз хъана. Шагъдиз гзафни-гзаф вафалу тир, адан буйругъдалди лезгийрин папарикай ва аялрикай ратIра юг авур залумар къуна, гъа гунагъсуз аялар, папар дузьмишна юг авур ратIара хутуна, чпикайни юг хъувунай. Лезгийри гъа и саягъда къисасдиз къисас вахчунай. Шагъдин къушунрикай чпи рей гана ялвармишай са къадарбур яракъарни къакъудна, уьзукъара яз, бушдиз, русвагъна чукурнай.

ЧЕТИН ГАФАРИН МАНА-МЕТЛЕБ ВА БАЯНАР

А

Алпан - цIун гъуц.

Анж - нефе къатиди, гзаф недайди.

Атар - ракъинин гъуц.

Гъ

Гъасрет - инал: къаних.

Ж

Жебехана - яракърин гъамбархана.

И

Илгъам - гъевеслувал, ашкъилувал.

К

Кел - эркек гамиш.

Къ

Къытыш - къегъал.

Къирав - инал: дагъдин тIвар.

Къ

Къеркъер - кечмиш вахтара дяведа алукIдай ракъун перем.

КI

КIелед хев - Ахцегърин патав гвай дагъ.

Л

Лекъен - вагыши гъайван, пантера.

М

Мен - вацран гъуц.

Н

Нифрет - негъ авун, гъисаба такъун.

П

Персепул - Ирандин къадим шегъер.

С

Сарай цикIей - шагъдин чкIай зурба кIвалер.

Сан гудай - гъисабдай.

Т

Тавар - цин гъуц.

Тажир - савдагар, алишверишчи.

Тар - гъуц.

ТI

ТIури - дегъзаманада Ахцегъ хуър.

Ф

"Фарукъ" - Бакуда Къ. Агъасиевани М. Айдунбегова тешкилай дагъвийрин инкъилабчийрин гапIагъ

ЦI

ЦIийи хуър - Къусар райондин са хуър.

Ч

Чуьнуьруг - вагыши луван ничхир.

Ш

Шапур - рагъэкъечIдай патан халкъарин риваятрик квай пачагъдин тIвар.

Шагъмар - халкъдин мецин яратмишунрай къачунва.

Э

Эрен - инсандин пис-хъсандаз къимет гузвай гъуц

Я

ЯргъикикIар - Ахцегъ хуьруьн са магъле. Ясардин - яс хуьзвайдан.

КЪИЛЕР

Сифте гаф
Йисан вахтарихъ ва адетрихъ галаз алакъалу манияр

АЛАПЕХЪЕР ВА ПЕШАПАЯР

Рагъ атунин патахъай
Марф къун патал
Гъар няниз вацраз эвер гунин мани
Цанар цаз яцар акъуддайла
Цанар цаз эгечIдайла
Гатфар атайла лугъудай мани
Цуькверин суварик лугъудай мани
ЛАЙЛАЯР

МЕХЪЕРИН МАНИЯР

Рушан кIвализ лишанар
Рушан синихар лугъуда
Рушал парталар апукIдайла
Свас гъиз атайла
Свас геж акъудайла
Ахпа ибур баришугъ жедай
Свас гададин кIвализ агакъзавайла
Енгедиз
Свас балкIандал акъахдайла
Свас авай кIвале
Гададиз мехъер мубарак авун
Рушан къужахда са гъвечIи гада
Шехъмир, шехъмир, чан алагуьзли

ЯСДИН ЛУГЪУНАР

Жегъил кьейила
Чубан кьейила
Лежбер кьейила
Гъуьл кьейила
Гъурбатда кьейила
Наврузбег (чам) кьейила
Къуллугъэгъли кьейила

КЪАГЪРИМАНВИЛИН ВА ТАРИХДИН МАНИЯР

Шарвилиди чубанвал авуникай мани
Шарвилидин гъунаррикай риваят
Шарвили Гиярдиз атуникай мани
Шарвилидиз Гияр шегъердин агъалийри лагъай мани
Шарвили къиникъикай мани
Къванцин гада
Бахтавар
Надир-Шагъ чукуруникай мани
Надир-Шагъдикай бендер
Юири Бубадикай
Къазимегъамед

Къазимегъамедакай бендер
Мукътадир

ЯШАЙИШДИХЪ ГАЛАЗ АЛАКЪАЛУ МАНИЯР

Зегъметдикай бендер
Дердер-гъамарикай бендер
Гъурбатдикай

МУЪГЪУЪББАТДИКАЙ

Гадани руш
Хордин ва къилди лугъудай манияр
Зуььре ханум
Даллай
Къакъан дагълар
Яр, гъей
Перизада
Билдир Беневша
Келегъа гъиляй гъилиз
Лачин угъли
Ша вун чи багъдиз
Ай гуьлуьм
Суна чан
Магъи дилбер
МИСАЛАР
МИСКИАЛАР
МАХАР
Гъайванрикай махар
Девени сикли, жанавурни сев
Шичан Бике
Сикли жанавур
Вервелаг хала
Щингил-Цъингил, нуькI хала
Пачагъ хъайи яц
Суйгъурдин махар
Кесибдин хва Къагъриман
Гъуьлуьн руш
КIватIаш
Бибихатун
Яшайишдин махар
Гъамбал
КъепIна тур фекъи
Акьул ва бахт
Савдагардин папанни фекъидин къиса

КЪАРАВИЛИЯР

Ламра КIвачел акъвазна, инсанди ацукъна неда
Ядни герек жедай къван
Шкъакъ Пирим
Пул на вахчу, заз гежзава
Малла Несрединан кIел
Фекъини чубан
Ламран чIал ламраз хъсан чир жеда
ГъикI хъайитIани рахада
Касбубадин бахт

Муштерияр Кватун патал

РИВАЯТАР

Шагьмар

Шагь элкьвей тул

Кьисадиз кьисас вахчуна

Четин гафарин мана-метлеб ва баянар

Кьилер

Гаджи Гусейнович Гашаров

Абдурашид Абдурашидович Рашидов

ЛЕЗГИНСКИЙ ФОЛЬКЛОР

Редактор Фатахов А.-Ф. М. Художественный редактор Муталлибов М. Ш. Технический редактор Бутгаева Р. Ю. Корректор Исаева Т.С.

Сдано в набор 18.10.99. Подписано в печать 17.12.99. Формат 60x90/16. Бум. офсетн. Гарнитура книжная. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,0. Уч.-изд. л. 7,7. Тираж 2000. Зак. № 307.

Издательство НИИ педагогики Махачкала, ул. Леваневского, 4. Типография им. С.М.Кирова

Министерства по национальной политике, информации и внешним связям Мах-кала, ул. Маркова, 51.